

UDK: 631.115.8(210.1Pelješac)"1898/1941"
634.8(210.1Pelješac)
94(210.1Pelješac)"1898/1941"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. 3. 2018.
Prihvaćeno: 24. 8. 2018.
DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v50i2.87>

Razvoj zadrugarstva na poluotoku Pelješcu u prvoj polovini XX. stoljeća

JASENKA MASLEK

Sveučilište u Dubrovniku, Odjel humanističkih znanosti (u osnivanju)
Studij Povijest Jadrana i Mediterana
Dubrovnik, Hrvatska
jasenska.maslek@gmail.com

U radu se prati razvoj zadružnoga organiziranja seljaka na poluotoku Pelješcu od prve zajmovne blagajne, osnovane 1898., do Drugoga svjetskog rata. Nakon povijesnoga uvoda te predočavanja zemljišnih i proizvodnih odnosa na Pelješcu u prošlosti, na početku rada daje se i pregled gospodarskih prilika u XIX. stoljeću u dubrovačkom okružju i Dalmaciji, s osobitim osvrtom na stanje vinogradarstva i položaj pelješškoga seljaka krajem XIX. stoljeća jer je poljoprivreda bila najvažnija gospodarska djelatnost, a vinova loza najraširenija kultura na tom području. Zato je osobito detaljno prikazan ustroj i djelovanje poljoprivrednih seoskih zajmovnih blagajni Raiffeisenova tipa, a zatim potrošno-obrtnih, potrošnih i proizvođačkih zadruga. Radu je priložen popis zadruga na Pelješcu s prikazom njihove djelatnosti.

Ključne riječi: Pelješac; zadrugarstvo; vinogradarstvo; seoske blagajne; kapital

Uvod

Poluotok Pelješac pripadao je od XIV. stoljeća Dubrovačkoj Republici i ostao njezinim sastavnim dijelom sve do propasti Republike 1808., razvijajući se ovisno o njezinu upravnom i društvenom ustroju.¹ I gospodarstvo je bilo pod utjecajem dubrovačke gospodarske politike, a osobitosti pojedinih peljeških regija određivale su i vrstu gospodarske aktivnosti. Nedostatak obradivoga zemljišta stanovnike Orebića i njegove okolice već je u XV. i XVI. stoljeću naveo na to da se posvete plovidbi i pomorstvu kao izvoru egzistencije. Pomorska djelatnost dostigla je vrhunac osnivanjem Pelješškoga pomorskog društva u Orebiću 1865. godine.² Obalna i lokalna plovidba bila je u funkciji prijevoza stonske soli i izvoza viška ulovljene ribe i osobito je bila razvijena na

¹ V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca”, 279-281.

² M. FORETIĆ, „Osvrt na Pelješko pomorsko društvo”, 276-296. Vidi i: S. VEKARIĆ, „Postanak i razvitak Pelješškoga pomorskog društva”, 461-472.

području Stona, Trpnja, Trstenika i Žuljane.³ Stanovništvo središnjega kontinentalnog dijela poluotoka, na kojemu je najviše plodne zemlje, uglavnom je bilo orijentirano na poljoprivrednu proizvodnju. Ondje je sve vrijeme poljoprivreda bila najvažniji i gotovo jedini izvor prihoda, a s obzirom na količinu obradive zemlje te reljefnu stiješnjenost između brdskih predjela i mora, vrste poljoprivrednih proizvoda koje su mogle uspijevati bile su limitirane. Vinova je loza, uz maslinu, jedina kultura koja je na takvu prostoru mogla uspijevati, pa je sav ljudski i materijalni napredak toga kraja najuže vezan uz njezin uzgoj. Kada je krajem XIX. stoljeća nastupila kriza i opstanak vinogradarstva postao upitan, spas od prekomjernoga zaduživanja i lihvarskih kamata osiromašenom je pelješkom seljaku pružilo zadrugarstvo, koje se počelo ubrzano razvijati upravo na prijelazu stoljeća. S obzirom na prevladavajuće poljoprivredno stanovništvo, i zadruge su bile u funkciji uzajamne pomoći i solidarnosti u poljskim poslovima. Ovim radom pokušat će se prikazati razvoj pelješkoga zadrugarstva u prvoj polovini XX. stoljeća te odgovoriti na nekoliko istraživačkih pitanja. Prije svega se željelo ustanoviti je li prevladavajuća gospodarska djelatnost uvjetovala i vrstu zadružnoga organiziranja, odnosno ima li razlike između izrazito poljoprivrednih regija i onih s razvijenim obrtom i drugim gospodarskim djelatnostima. S tim u vezi je i određenje najčešćega oblika zadružnoga udruživanja te njihov pretpostavljeni doprinos društveno-gospodarskom razvitku. Namjera je u radu također razmotriti jesu li zajmovne blagajnice, odnosno blagajne za štednju i zajmove bile dugovječne zadruge samo u poljoprivrednim područjima i koliko je na tu činjenicu utjecalo vinogradarstvo, tj. monokulturni uzgoj vinove loze. Zadatak je i razlučiti prvotni ustroj i djelovanje seoskih blagajni kao udruga primarno baziranih na principu solidarnosti od njihova kasnijega djelovanja, osobito u ratnom i poratnom razdoblju, kada su, osim što su djelovale kao kreditno-štedne ustanove, bile logistička potpora poljoprivredi i uglavnom pod svojim patronatom držale i nabavno-potrošne zadruge. Pretpostavka je da su takvim djelovanjem zadruge stekle golemo povjerenje seljaka, kojima su bile oslonac i nada, te da su današnje poljoprivredne zadruge na poluotoku, njih šest koje su u pravilu vinarije, sljednice upravo takva oblika uzajamnoga ispomaganja. I zaključno, je li osnivanje seoskih blagajni kao zadruga s neograničenim jamstvom presudni činitelj u stvaranju iznimnoga povjerenja naroda koje je odredilo i njihovo dugo trajanje, za razliku od proizvodnih i ostalih zadruga s ograničenim jamčenjem, koje nisu bile duga vijeka?

³ U nekoliko naselja sjevernoga dijela poluotoka, prije svih u Trpnju i Dubi, Sreseru, Luci, Brocama i Malom Stonu, bilo je razvijeno ribarstvo. Nedostatak prometnica i nesigurnost onih postojećih u kopnenom zaleđu otežavali su trgovanje, što se posredno odrazilo na razvikanje male brodogradnje u Stonu i obalnoga brodarstva u Trpnju (S. VEKARIĆ, N. VEKARIĆ, *Tri stoljeća pelješkog brodarstva*, 9, 61).

Zemljišni i proizvodni odnosi na Pelješcu u prošlosti

Ustanovili su ih Dubrovčani nakon pripojenja Pelješca svojem teritoriju i u gotovo neizmijenjenom obliku agrarni su se odnosi održali stoljećima. Kako su ustroj i oblikovanje zemljišnih odnosa na dubrovačkom području bili uvjetovani teritorijalnim širenjem komune, različiti načini stjecanja tih teritorija uvjetovali su i različite oblike zemljišno-vlasničkih odnosa.⁴ Kmetstvo je ustanovljeno na području dubrovačke Astoreje u XIV. stoljeću i primijenjeno i na Pelješcu nakon njegova potpadanja pod dubrovačku vlast 1333. godine. Svi zatečeni stanovnici tada su proglašeni kmetovima dubrovačke vlastele, kojoj su podijeljeni zemljišni dijelovi na poluotoku.⁵ Osnovne odrednice agrarnih odnosa bile su i zakonski regulirane, neka prava i obveze obrađivača zemlje i gospodara bile su određene i Dubrovačkim statutom, ali su se konkretne stavke odnosa obrađivač – zemljovlasnik definirale ugovorom. Formalno-pravno, kmetški ugovor bio je i ugovor o zakupu privatne naravi, ali na osnovi javno-pravnih odnosa ustanovljenih zakonodavno, pa im je i značenje bilo javno-pravno.⁶ Kmet je bio vezan za zemlju, nije se smio seliti iz mjesta u mjesto, a ako bi odlučio napustiti gospodara, morao se iseliti s Pelješca.⁷ Zakonom je bilo propisano da kmet od gospodara dobiva kuću i okućnicu. Za korištenje kuće bio je obvezan raditi na gospodarevoj zemlji (carini) određeni broj dana godišnje, a za korištenje vrta davao je poklon. Vrsta i vrijeme takva davanja bili su određeni običajima sela ili kontrade, a sastojalo se obično od prigodnih darova u vrijeme Božića ili Uskrsa u vidu kokoši, jaja, prasećih šunki ili glava i slično.⁸

Kmetovi su s gospodarima ugovarali i vremenski rok na koji će obrađivati zemlju, a duljina roka ovisila je o vrsti kulture. Za vinovu lozu taj je rok iznosio 20 – 30 godina, za masline i do 60 godina, što znači da se ugovor odnosio i na nasljednike i često se prešutno produljivao. Obrada zemlje mogla se ugovoriti i na tri ili pet generacija ili *in perpetuum*, pa se može reći da je kmetstvo na Pelješcu postalo nasljedno na temelju običaja.⁹

⁴ ROLLER, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike*, 8. Vidi i: DEGL'IVELLIO, *Saggio d'uno studio storico-critico*, 5-26.

⁵ V. FORETIĆ, „Kroz prošlost poluotoka Pelješca”, 274; ŠUNDRICA, „Stonski rat u XIV. stoljeću”, 123.

⁶ ŠUNDRICA, „Stonski rat u XIV. stoljeću”, 122-140.

⁷ Takav ustroj agrarnih odnosa bitno se razlikovao od onih u Dalmaciji, gdje se umjesto osobne razvila ekonomska podložnost obrađivača, i to preko različitih vrsta kolonatskih odnosa. Tako su razlike između kmetova i kolona u Dalmaciji ovisile o količini zemlje koja se obrađivala i vrsti kulture koja je na njoj uspijevala. Kolonastvo i težaština prevladavali su ondje gdje je glavna kultura bila vinova loza, a kmetstvo je bilo povezano isključivo s radom na ždrijebu oranice (RAUKAR, *Zadar u XV. stoljeću*, 89-104). Na zadarskom je području prevladavala emfiteuza i nasljedni zakup, u Splitu težačka pogodba, a u Dalmatinskoj zagori seljakove obveze određivao je Grimanijev zakon. Na srednjodalmatinskim otocima prevladavali su općinski težaci. Kmetova i polovnika bilo je najviše na području Dubrovnika i Boke (MEDINI, *O postanku i razvitku kmetških i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, 9-10).

⁸ GLAVINA, *Dubrovački gospari i pelješki kmetovi*, 123-124, 155-157.

⁹ *Isto*, 273.

Na poluotoku su uz kmetske postojali i kolonatski, odnosno polovnički odnosi. Osnovne razlike između kmetova i polovnika proizlazile su iz podatka živi li obrađivač u gospodarevoj kući i daje li mu službu i poklone, pa je onda kmet, ili se njegove obveze odnose isključivo na obradu zemlje, te je prema tome polovnik. Kmetovi su slobodno stupali u polovničke odnose, tj. istodobno su mogli biti kmetovi jednoga, a polovnici drugoga gospodara.¹⁰ Takav ustroj agrarnih odnosa očita je posljedica nastojanja dubrovačke vlaste da, u nedostatku komunikacije i mogućnosti nadziranja, prostor osigura i brani vezujući stanovnike za zemlju i određujući višegodišnje nasade vinove loze i maslina kao pogodne i za dodatno izvlačenje koristi.

U XIX. stoljeću osobito se osjeća potreba za promjenama u zemljišnim odnosima i vlasničkoj strukturi, na čemu inzistiraju zemljoradnici, a istovremeno je vrlo izraženo nastojanje zemljovlasnika da zadrže postojeće stanje. Problemi zastarjelih zemljišnih odnosa dolaze do izražaja gospodarskim nazadovanjem nakon pada Republike. Oni su glavni uzrok sprečavanja promjena u vlasničkoj strukturi i tijekom cijelog XIX. stoljeća bili su izvor društvenih sukoba.¹¹

Gospodarske prilike u XIX. stoljeću

Teško gospodarsko stanje u kojemu se našlo dubrovačko područje početkom XIX. stoljeća, ponajviše zbog teškoća i zastoja u pomorskoj trgovini, rezultiralo je još većim okretanjem zemljovlasnika poljoprivredi, krčenju šuma i podizanju novih nasada.¹² Seoskom stanovništvu dubrovačkoga okružja poljoprivreda je bila i ostala jedini izvor prihoda. Stoga ne čudi podatak da je 1843. u Dalmaciji najveći udio obrađenih površina bio zasaden vinovom lozom upravo u dubrovačkom okružju, i to 1/14 ukupne površine, a u kotarevima Cavtata, Korčule i Pelješca pod lozom je bila čak 1/10 obrađenih površina.¹³

Konjunkturna razdoblja vinogradarstva u XIX. stoljeću, koja su i na Pelješcu pridonijela poboljšanju materijalno-proizvodnih uvjeta života, bila su poticaj napretku: pospjela su razvoj robno-novčane privrede, uvećala kapital i omogućila otkupljivanje od kmetstva. S druge strane, bilo je i negativnih posljedica poput raspada tradicionalnih obiteljskih struktura i usitnjavanja posjeda. Veličina posjeda izravno se odražavala na modernizaciju i ograničavala ju.¹⁴ Time je dodatno usporen njezin razvoj, koji je na Pelješcu i inače bio ograničen činjenicom da se tlo moralo obrađivati ručno zbog padinskih

¹⁰ Konkretno primjere temeljene na analizi katastarskih upisnika k.o. Orebić vidi u: IPŠIĆ, *Orebić u 19. stoljeću*, 45, 46.

¹¹ ČOSIĆ, *Dubrovnik nakon pada Republike*, 257.

¹² VITELLESCHI, *Povijesne i statističke bilješke o Dubrovačkom okrugu*, 131.

¹³ PERIČIĆ, *Gospodarske prilike Dalmacije*, 25; PERIČIĆ, „Prvobitna proizvodnja dubrovačkog okružja”, 253-255.

¹⁴ STIPETIĆ, *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje*, 117.

položaja vinograda. Umjesto povećanja proizvodnosti rada na Pelješcu je bila intenzivnija samo dioba posjeda. Takav usitnjeni posjed više nije mogao osigurati egzistenciju sve brojnijem stanovništvu, a nije postojala ni mogućnost apsorpiranja viška seoske radne snage u gradovima unatoč potrebi za dodatnim prihodima izvan poljoprivrede.¹⁵ Zato su na Pelješcu s jedne strane porast stanovništva i s druge krajnje slab razvoj izvanpoljoprivrednih djelatnosti, uz istodobnu mogućnost odlaska u prekomorske zemlje, potaknuli vrlo snažnu emigraciju.¹⁶

Izostanak modernizacije i razne bolesti vinove loze, vinska klauzula, pojava loših i patvorenih vina na tržištu te sužavanje tržišta uzrokovali su krajem XIX. stoljeća pogoršanje položaja seljaka i opadanje njihove ekonomske moći. Usto je kasnilo osnivanje novčarskih zavoda, pa su se kmetovi pokušavali otкупiti zaduživanjem, što je uvjetovalo istodobni nagli porast lihvarstva i dvostrukom podložnost seljaka – vlasniku zemlje i lihvaru.¹⁷ Slično je stanje bilo i na širem jadranskom području. Zato sredinom 90-ih godina XIX. stoljeća u Dalmaciji dolazi do organiziranoga pokreta za osnivanje seoskih zadruga.

Počeci zadrugarstva

Zadružni pokret u Dalmaciji javio se pod utjecajem razvoja zadrugarstva u Njemačkoj, Austro-Ugarskoj i Italiji.

Prva zadruga u Dalmaciji utemeljena je na Korčuli 1864. pod nazivom Blagajnica uzajamne vjeresije (*Cassa di Mutuo credito in Curzola*) radi pomaганja zanatlijama, trgovcima, posjednicima i poljoprivrednicima dodjelom zajmova i promicanjem štedljivosti i duha udruživanja.¹⁸ Ustanovljena je na novčanim udjelima kao kreditna ustanova kapitalističkoga tipa, a djelovala je na otocima Korčuli i Lastovu i na Pelješcu.¹⁹ Uglavnom je okupljala obrtnike,

¹⁵ Intenzitet i obujam te pojave na području Hrvatske i Slavonije kritički je promotrio i ocijenio V. Stipetić na uzorku od 14 sela iz Varaždinske i Križevačke županije. Za razliku od prijašnjih istraživanja broja gospodarstava kao pokazatelja gospodarskoga blagostanja, Stipetić se posebice pozabavio prosječnim brojem članova domaćinstva i objašnjenjem činjenice da se količina proizvedenoga kapitala osobito smanjuje diobom posjeda (*Isto*, 110-117).

¹⁶ Opširnije u: N. VEKARIĆ, „Demografski uzroci iseljavanja s dubrovačkog područja”, 97-102.

¹⁷ Kamatnik već o Božiću daje novac za mošt iduće godine, tako da za 1 hl ugovori cijenu od npr. 6 forinti. Tu svotu davao je seljaku na dug, a ovaj se pismeno morao obvezati da će dati hektolitar mošta bez obzira na to kolika mu bude cijena, a ako bi vina te godine uzmanjkalo, iduće je morao dati 2 hl. Znalo se tako dogoditi da su kamate dosežale i do 400 % (IVANIŠEVIĆ, *Seoske blagajne*, 9).

¹⁸ MARINKOVIĆ, *Zadrugarstvo otoka Brača*, 20. Takvi i slični oblici udruživanja u drugoj polovini XIX. stoljeća često su se nazivali bratovštinama ili družbama jer tadašnji austrijski zakon nije poznavao naziv zadruga. Tako je (vjerojatno) prva poljoprivredna zadruga na našim prostorima imala naziv *Braščina za štednju i međusobnu podršku u Filip Jakovu*, a osnovana je 1879. godine (GIZDIĆ, *Dalmatinski zadružni prvijenci*, 37, 41).

¹⁹ Dugo se držalo da je to ujedno i prva zadruga na hrvatskom prostoru. Nedavno je, međutim, ustanovljeno da je štedno-kreditna zadruga u Pitomači osnovana dvije godine prije

a kreditima je zadovoljavala potrebe zanatlija, trgovaca i poljoprivrednika te pridonijela opadanju lihve.²⁰ Usljedilo je osnivanje više gospodarskih društava, koja su izazvala iznimno zanimanje stanovnika. Kada su jedno za drugim ta društva počela propadati, ljudi su se toliko razočarali da nisu prihvatili prvi zakon o zadrugama, koji je na snagu stupio 1873. godine. Cilj mu je bio promicanje gospodarstva i obrta, ali se u Dalmaciji zakon počinje realizirati tek nakon što se stekla kritična masa pozitivnih iskustava zadrugarstva u drugim zemljama i nakon što su se dalmatinski seljaci uvjerali da bi im zadruge mogle donijeti višestruku korist.²¹ Pomoglo je i osnivanje Odbora za zadrugarstvo pri Pokrajinskom gospodarskom vijeću dalmatinskom u Zadru te imenovanje putujućega učitelja za zadrugarstvo u Dalmaciji 1900. godine.²²

Sredstvima zaklade za promicanje gospodarskoga zadrugarstva, koja je formirana pokrajinskim i državnim sredstvima 1899., od 1900. do 1908. u Dalmaciji su se u svim važnijim mjestima barem jednom godišnje održavali i tečajevi o zadrugarstvu, a osobito o upravljanju zadrugama i njihovu knjigovodstvu.²³ Sve su zadruge do XX. stoljeća djelovale s ograničenim jamstvom, što znači da su članovi jamčili do visine svojih uloga, a po vrsti su mahom bile obrtno-proizvodnoga tipa.²⁴ Zadruge iz oblasti poljoprivrede, seoske zajednovne blagajne, osnivane su mahom s neograničenim jamstvom, što znači da su njezini članovi za sigurnost uložaka međusobno jamčili cijelom svojom pokretnom i nepokretnom imovinom. Tako je bilo i na Pelješcu kada je 1898. osnovana prva takva zadruha.

Seoske zajednovne blagajne Raiffeisenova tipa

Poljoprivredne zadruge nazvane su po njihovu osnivaču Friedrichu Wilhelmu Raiffeisenu. Taj državni činovnik u porajnskoj Prusiji uočio je brojne teškoće s kojima se susretao tamošnji seljak, pa je u gradiću Flammersfeldu našao 60 poštenih i radišnih ljudi i osnovao prvu seosku pripomoćnu blagaj-

(1862.), pa se ta godina sada uzima početkom zadrugarstva u Hrvatskoj (BAŠIĆ, *Stoljeće Zadrugarskog saveza Dalmacije*, 20-21).

²⁰ OBAD, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, 56.

²¹ U Engleskoj je već 1852. donesen zakon kojim se regulira status zadruha. U Francuskoj je 1880. registrirano više od 6000 zadruha, uglavnom proizvođačkih. U Njemačkoj je 1849. utemeljena drvodjelska i obučarska zadruha. Njezin osnivač Herman Schulze osobito je zapamćen kao pokretač prve zadruge za štednju i kredite 1850., pa ga mnogi drže ocem njemačkoga kreditnog zadrugarstva (BAŠIĆ, *Stoljeće Zadrugarskog saveza Dalmacije*, 18).

²² VRSALOVIĆ, „Razvoj zadrugarstva u Dalmaciji”, 9. Ive Marinković autor je monografije o zadrugarstvu otoka Brača, u kojoj prenosi integralni tekst dvaju članaka objavljenih u listu *Zadrugar* br. 1 iz 1910. godine. U člancima se daje pregled razvoja zadrugarstva u Monarhiji. To su „Razvoj zadrugarstva u Dalmaciji” Marka Vrsalovića i „Gospodarsko-produktivne zadruge u Dalmaciji” Manfreda Makale (MARINKOVIĆ, *Zadrugarstvo otoka Brača*, 9-14).

²³ VRSALOVIĆ, „Razvoj zadrugarstva u Dalmaciji”, 10. U Zadru je prva cehovska zadruha-konzorcij osnovana 1874., a prva prava potrošno-obrtna zadruha na Olibu 1904. godine (GIZDIĆ, *Dalmatinski zadrugarski prvijenci*, 69).

²⁴ BAŠIĆ, *Stoljeće Zadrugarskog saveza Dalmacije*, 28.

nu.²⁵ Bilo je to 1849., kada je kao službenik premješten u Hessdorf. Ondje je 1854. osnovao drugu zajmovnicu.²⁶ Kao utemeljitelj tih udruženja seljaka u manjim seoskim sredinama, Raiffeisen je inzistirao na moralnoj i ekonomskoj pomoći siromašnima, a protivio se članskim udjelima i podjeli dobiti. Zato su se zadruge vrlo brzo proširile po Njemačkoj. Ondje je već 1859. utemeljen Opći savez njemačkih zadruga.²⁷

Svrha seoskih zajmovnih blagajni bila je biti pri ruci težaku u njegovim poljskim potrebama, osigurati mu pozajmice u novcu na poduži rok, s malom kamatom, uz pogodnost isplaćivanja u više obroka i bez velikih administrativnih troškova.²⁸

Seoske zajmovne blagajne na dalmatinskom području u početku se osnivaju redovito s neograničenim jamstvom. Prva takva blagajna zaživjela je u Splitu 1896., kada počinju raditi i seoska zajmovna blagajna u Vrlici i Zadruga na seoska blagajna u Pučišćima na otoku Braču.²⁹ Godine 1898. osnovano je deset novih zadruga blagajni, među njima i ona u Kuni na Pelješcu.³⁰ U

²⁵ Srećko Karaman kao godinu osnutka prve zajmovne blagajne donosi 1855. godinu. (KARAMAN, *Zajmovne blagajne*, 6).

²⁶ IVANIŠEVIĆ, *Seoske blagajne*, 6, 7.

²⁷ BAŠIĆ, *Stoljećje Zadrugnog saveza Dalmacije*, 18.

²⁸ IVANIŠEVIĆ, *Seoske blagajne*, 7. Upravu čini pet do sedam najpoštenijih osoba u selu – obično seoski župnici, učitelji, glavari i imućniji seljani. Nitko u upravi nije primao novac za rad. Korist za seljaka očitovala se u malom kreditu koji mu je odgovarao, niskim kamatama i mogućnosti da po nižim cijenama nabavi brojne potrepštine. One su bile novčarski zavodi na selu (OBAD, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, 62). Poslovanje seoskih blagajni bilo je pod nadzorom Zemaljskoga odbora. U Dalmaciji ih je krajem 1903. bilo 38, a 1906. godine 51, od kojih 43 s neograničenim jamstvom (PERIĆ, „Ustrojstvo i poslovanje dalmatinskog Zemljišno-ve-resijskog zavoda”, 66).

²⁹ Kako su se u zadruga blagajnama mogla koncentrirati vrlo ograničena sredstva, javljaju se ideje o osnivanju odgovarajućih ustanova koje bi udovoljavale interesima većih i srednjih poduzetnika. Posljedica takvih težnji osnivanje je Zemljišno-ve-resijskoga zavoda Kraljevine Dalmacije u Zadru 1898. godine. Zavod je bio osnovan za potrebe agrara i dodjeljivao je kredite na temelju procjene zemljoposjeda i godišnjega prihoda s te zemlje zavedenog u katastru. Međutim, u prvih deset godina samo 54,2 % dodijeljenih zajmova bilo je za tu namjenu i iskorišteno. Osnovni je razlog što je seljak teško dobivao kredit i nije bio u stanju redovito otplaćivati rate (GANZA-ARAS, „Pokušaji kapitalističke preobrazbe sela”, 146-147). O tome vidi i: PERIĆ, „Ustrojstvo i poslovanje dalmatinskog Zemljišno-ve-resijskog zavoda”, 58-59. Tako je za područje Pelješca 1905. u kotaru Orebić odobreno samo devet zajmova u ukupnom iznosu od 50.600 kruna, a u stonskom kotaru samo pet kredita u vrijednosti od 16.800 kruna. Prema zaključnom računu Zemljišno-ve-resijskoga zavoda Kraljevine Dalmacije za 1905., iz pelješkoga kraja nije pristigao nijedan zahtjev za novi kredit u 1906. godini. I tabelarni pregled prometa od 1898. do 1905. koji je priložen završnom računu Zavoda pokazuje da se broj odobrenih kredita tijekom godina smanjuje. Godine 1898. odobrena su 364 kredita, a 1905. tek njih 160. Ukupno je od 1898./99. do 1905. odobreno 1666 kredita (HR-DAZD-94, Dalmatinski zemaljski odbor, sv. 27).

³⁰ Nekoliko novčarskih ustanova osnovano je početkom XX. stoljeća i u Dubrovniku. Radi pomaganja obrtnicima i trgovcima u njihovim manjim potrebama 1902. utemeljena je Dubrovačka trgovačka banka, a iste godine počinju djelovati i Hrvatska vjeresijska banka i Srpska štedionica. Hrvatska pučka štedionica osnovana je 1904. godine. Njezinim članovima mogle su postati i pravne osobe, a zajmovi su se davali na rok od šest mjeseci (PERIĆ, „O nastanku, ustrojstvu i djelovanju novčarskih zavoda u Dubrovniku”, 274-285).

Kuni je to zadruga registrirana na neograničeno jamstvo, a počela je djelovati 19. ožujka 1898. pod imenom Rćanska zajmovna blagajnica³¹ s ciljem „da poboljša ćudoredne, društvene i gospodarske prilike družinara, dajući im u zajam novac potrebit za poljsko gospodarstvo, i promičući primanjem malih uložaka štednju i providnost”.³² Zadrugu je osnovalo 37 družinara iz gotovo svih sela kunovske općine plativši na ime pristupnice 20 kruna i jedino su oni mogli dobiti novac na dug. Tko je želio novac, dolazio je pred upravitelje s jamcem, koji je također morao biti družinar. Jamac bi preuzeo neposrednu odgovornost za druga, koji se morao izjasniti za koju mu je svrhu trebao novac, koji se samo za naznačeno smio i potrošiti. Ako svojim nemarom ili zbog neuredna života nije mogao ispuniti svoje obveze ili nije želio platiti dospjeli dug, upravitelji su pozivali na red najprije družinara, a zatim jamca čija je obveza bila bdjeti nad njim. To međusobno nadgledanje bilo je najbolje jamstvo za društvo. Članovi se nisu trebali bojati da će pretrpjeti štetu jer u seoskim blagajnama nitko nije imao plaću, upravitelji su bili volonteri, a dobici se nisu dijelili nego stavljali sa strane i čuvali za jačanje blagajne. Ta svota činila je pričuvenu blagajnu.³³ Zato Raiffeisenova blagajnica ima dva imena – zajmovnica i štedionica: zajmovnica jer daje novac na zajam, na dug, a štedionica jer ga prima na štednju.³⁴ Koristi od takvih blagajni bile su višestruke: omogućile su seljacima dobivanje novca za zadovoljavanje najosnovnijih potreba, uštedjele su im previsoke kamate koje bi plaćali kamatnicima,³⁵ a stvaranjem pričuve osiguravale su i štednju kojom su raspolagali sami družinari.³⁶ Princip uzajamne pomoći bio je upravo onakav kakav je seljaku odgovarao i baštiniio je naslijeđe crkvenih bratovština, kojima je pomaganje potrebitima bila vrlo

³¹ BAKARIĆ, *Stotinu godina zadrugarstva u Kuni*, bez paginacije. Te svojevrsne težačke štedionice Ž. Bašić naziva kasama uzajamne pomoći, uz napomenu da se iz njih poslije razvijaju potrošačko-proizvodne zadruge (BAŠIĆ, *Dalmatinska vina kroz stoljeća*, 109-110). Naziv Rćanska potječe od starijega naziva Rât za poluotok Pelješac, a tako se poslije nazivao i središnji kontinentalni dio Pelješca, uglavnom područje koje je administrativno pripadalo političkoj općini Kuna. Slaveni su poluotok nazivali Stonski rât ili samo Rât, od latinskoga *Puncta Stagni* ili talijanskoga *Ponta di Stagno* (N. VEKARIĆ, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, 56).

³² Članak 2. Pravilnika Rćanske zajmovne blagajnice. Rćanska zajmovna blagajnica promijenila je poslije ime u Seoska blagajna za štednju i zajmove u Kuni, uknjižena na neograničeno jamčenje. U tom trenutku u nju je bilo upisano 65 članova. Ivo Santica iz Potomja, član upraviteljstva, istupio je 1908. iz zadruge jer je u Potomju osnovana seoska blagajna. Ova u Kuni 1909. ima 85 družinara, 1912. godine 173, a 1938. 193 člana (BAKARIĆ, *Stotinu godina zadrugarstva u Kuni*, bez paginacije).

³³ O tome i u: MASLEK, *Zemlja i ljudi*, 113-122.

³⁴ IVANIŠEVIĆ, *Seoske blagajne*, 14-22.

³⁵ Lihvarske kamate iznosile su od 30 – 40 % do 100 % ili više (ovisno o području) od Zadra do Neretve, gdje se intenzitet lihvarstva gubi iako ga je bilo i na otocima i u primorju južne Dalmacije (OBAD, *Dalmatinsko selo u prošlosti*, 45-51).

³⁶ Dostupni podaci o visini kamata na uloške i zajmove ove zadruge potječu iz 1933., kada se vrlo teško dolazilo do novca i kada se zadruga morala zaduživati kod banaka. Tada su kamate na uloške iznosile 6 %, a na zajmove 7 %. Nakon Odluke Ministarstva poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije o godišnjem plaćanju dugova na šest godina računajući od veljače 1936., za 1935. i 1936. kamate na uloške smanjene su na 2 %, a na zajmove i tekuće račune na 2,5 % (BAKARIĆ, *Stotinu godina zadrugarstva u Kuni*, bez paginacije).

važna djelatnost. O višestrukoj koristi takva oblika udruživanja seljaka može se suditi i iz Zaključaka s konferencije putujućih učitelja poljodjelstva održane u Splitu 18., 19. i 20. prosinca 1905. godine. U člancima 13. i 17. konferencijskih zaključaka izrijeком se napominje da treba nagraditi dobro održavane i uređene podrume, dati im nagrade u alatu ili opremi, a seoskim blagajnama ili putujućim učiteljima na upit dati besplatno vinarske sprave i strojeve. Ako bi se radilo o skupim strojevima, blagajne bi ih dobile u pola cijene uz uvjet da se njima služi cijelo selo.³⁷

Na taj način zadrugarstvo je pridonijelo gospodarskom, ali i kulturnom, prosvjetnom i moralnom napretku i zbližavanju mještana peljeških naselja. O tome svjedoči primjer Hrvatske glazbe Potomje, koja je kao seljačko glazbeno društvo osnovana 1928. uz obilnu potporu od 10.000 dinara potomske seoske blagajne za štednju i zajmove. Pod okriljem toga društva od 1939. bila je i mje-sna čitaonica, a od samoga početka djelovanja društvo je imalo i *diletantsku* sekciju, odnosno dramsku grupu. Ona je od 1934. članica Hrvatske matice kazališnih dobrovoljaca, i to, kako stoji u zapisniku sa sjednice Uprave glazbenoga društva, zato što će to Društvu koristiti, uz zaključak da se time potpo-maže hrvatska narodna prosvjeta.³⁸ Kao jedan od ciljeva djelovanja Potrošne zadruge u Kuni, osnovane 1939., naznačena je i skrb za prosvjećivanje zadru-gara preko zadružne knjižnice, čitaonice i prigodnih predavanja. Vrlo važan cilj bio je, uz ostalo, stručno osposobiti proizvođače i uklopiti ih u suvremene modernizacijske procese, u čemu je presudna bila potpora Zadružnoga saveza Dalmacije.³⁹ Tu činjenicu potkrepljuje i izvješće glavnoga revizora Zadružno-ga saveza Dalmacije Frane Ženka Donadinija, koji nakon obilaska peljeških naselja izvještava: „Društveni je život razvijen i rado se zalazi u društva, mladost voli ples i pjesmu uz harmoniku, ali bez pića. Školu ima skoro svako, pa i najmanje seoce od 200 duša⁴⁰ – narod zbilja napredan, krajevi pitomi ali putevi

³⁷ HR-DAZD-94, A-1.7.2. Dalmatinski zemaljski odbor, sv. 13.

³⁸ HR-DADU-901, Hrvatska glazba Potomje. Glazbeno društvo imalo je i odgojni zadatak, a svako kršenje pravilnika i kućnoga reda strogo se kažnjavalo. Godine 1938. i učitelj sviranja dobio je ozbiljan ukor zbog popustljivosti prema lijenosti članova. „Nije ih uspio podučiti dostatno ni u glazbenoj teoriji, ali ni u ponašanju, redu, radu i učivosti prema drugima. Ako u narednih 6 mjeseci ne izuči 6-8 novih glazbara učitelju se treba odbiti 2/3 plaće” (*Isto*).

³⁹ Zadružni savez Dalmacije osnovan je 1907. sa sjedištem u Splitu, a 1909. u njega je bilo učlanjeno 148 zadruga (PERIĆ, „Ustrojstvo i poslovanje dalmatinskog Zemljišno-veresijskog zavoda”, 66). Ukupno su tada u Dalmaciji djelovale 262 zadruge, od kojih su 24 (9 %) bile gos-podarsko-proizvodne. Istovremeno je u Austriji bilo 2330 gospodarsko-proizvodnih zadruga, a u zadrugarstvu je najnaprednija bila Češka (MAKALE, „Gospodarsko-produktivne zadruge u Dalmaciji”, 11).

⁴⁰ Hrvatska čitaonica djelovala je u Trpnju već 1880. godine. Radnička čitaonica postojala je i u Stonu, a ondje je 1911. osnovano i Hrvatsko pučko prosvjetno društvo (FISKOVIĆ, „Čitaonice i kulturna društva na Pelješcu”, 21-24). Među poljoprivrednicima je osobito popu-larna bila Težačka sloga, koja je promicala zahtjeve za provođenje agrarne reforme (KAPO-VIĆ, *Radnički pokret u Dubrovniku*, 182). U Janjini je to težačko društvo ustanovljeno 1912., a zabavno-poučno društvo Zvonimir s čitaonicom ustrojeno je 1896. godine. U tom je mjestu, u domu Hrvatskoga sokola, između dva svjetska rata prikazano više od 70 predstava, a 1921. osnovan je i esperantski klub (FISKOVIĆ, „Čitaonice i kulturna društva na Pelješcu”, 5-24).

divlji.⁴¹ U izvješću je zadružni revizor osobito pohvalio radišnost i štedljivost stanovnika općine Kuna, koji su u kunovskoj blagajni imali više od 3 milijuna kruna uložaka na štednju, a blagajna u Potomju raspolagala je s blizu 2 milijuna kruna štednje. Kritike su upućene jedino mještanima Pijavičina, koji nemaju povjerenja u seoske blagajne i svoju uštedevinu radije povjeravaju bankama u Dubrovniku ili ju drže kod sebe.⁴² Iz spomenutoga izvješća pokušalo se ustvrditi koliko su seljani štedjeli, odnosno što je značilo tih oko 5 milijuna kruna uložaka na štednju u dvije seoske blagajne koje su pripadale općini Kuna. Godine 1921. politička općina Kuna imala je 2165 stanovnika.⁴³ Izuzmu li se mještani naselja Pijavičino, koje je revizor F. Ž. Donadini kritizirao zbog nepovjerenja u seosko zadrugarstvo, proizlazi da je tim blagajnama gravitiralo 1960 seljaka. To znači da je na svakoga stanovnika dolazilo 2.551 kruna štednje, a ako se uzme u obzir dislociranost i bavljenje i drugim gospodarskim djelatnostima u dvama manjim naseljima kunovske općine, Osobljavi i Podobuču, te njihovo gravitiranje Janjini i Orebiću te ih se izostavi iz izračuna, štednja bi po stanovniku mogla dostići i 3.100 kruna.⁴⁴

U Janjini je seoska blagajna pružila neprocjenjivu pomoć mještanima u obnovi vinograda, maslinika i izgradnji kuća, ali je i mnoge uputila u svijet dajući im zajam za putni trošak, osobito onima iz siromašnijih obitelji gdje je bilo više braće, a malo imanje.⁴⁵ Činjenica da je i ta zadruga osnovana na neograničeno jamčenje privukla je gotovo sva domaćinstva iz Janjine i okolnih naselja. Ako se zna da je oko 1900. to područje imalo oko 1280 stanovnika i raspolazući podacima o prosječnom broju članova kućanstava s kraja XIX. stoljeća (7,3), proizlazi da je zadruga imala oko 175 članova, predstavnika obitelji.⁴⁶

⁴¹ Izvješće revizora Frane Ženka Donadinija 1921./22. godine (*Zadrugar* 14 /1922/, 109).

⁴² Prema izvješću revizora F. Ž. Donadinija, poluotok Pelješac 1922. ima četiri seoske blagajne i jednu zadružnu štedionicu s 15 milijuna kruna uložaka na štednju, postoje i dvije potrošačke i četiri proizvodne zadruge, a pripremalo se osnivanje blagajni u trima selima (*Zadrugar* 14 /1922/, 109).

⁴³ MASLEK, *Zemlja i ljudi*, 228.

⁴⁴ Ovim „fragmentarnim pabirčenjem”, kako je slaganje kockica iz više različitih i tek djelomično preciznih izvora u jedinstveni mozaik vremena i prostora vinskih konjunktura nazivao Rudolf Kraljević, može se samo nazreti prava vrijednost štednje i važnost koju su zadruge u spomenutom vremenu imale. Ni pokušaji nalaženja statističkih bilješki u više izvora nisu urodili plodom, možda i zato što je izvorna dokumentacija izgorjela u Drugom svjetskom ratu, a ni ostali statistički izvori nisu mnogo pomogli. Naime, studija E. Smirica *La Dalmazia non è povera*, bazirana na službenim statističkim podacima, potvrdila je prije ustanovljen problem prostornoga određenja Dalmacije. Taj autor 1922. podastire podatke za prostor mletačke Dalmacije koja završava otokom Korčulom, a ne za Dalmaciju u vrijeme druge austrijske uprave. Isti je slučaj i sa studijom *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti* Stanka Ožanića, gdje se poluotok Pelješac spominje tek sporadično kao prostor koji obiluje dobrim vinima. Neki istraživači gospodarske povijesti Dalmacije u XIX. stoljeću čak u svojim radovima napominju koji prostor podrazumijevaju pod Dalmacijom. Dinko Foretić tako naglašava da u njegovu radu Dalmacija označuje političku tvorevinu druge austrijske uprave (1814. – 1918.) (D. FORETIĆ, *Ekonomске i društvene prilike u Dalmaciji*, 9).

⁴⁵ JASPRICA-MAŠINAC, *Povijesna kronika Janjine*, 18. Upisana je u zadružni registar 23. svibnja 1906. godine.

⁴⁶ MASLEK, *Zemlja i ljudi*, 83, 228.

Zbog svega iznesenog može se reći da su neizravno, novčanim donacijama i pomoći, zadruge pridonijele održanju seljaka na tim prostorima, osobito u vrijeme teških ratnih i poratnih okolnosti i velike gospodarske krize. Tijekom Prvoga svjetskog rata država je za potrebe vojske bila uvela rekviziciju, prisilno oduzimanje maslinova ulja i žita iznad propisanoga minimuma, a oskudne količine hrane dijelile su se preko aprovizacije, općinske ustanove za opskrbu, tj. sustava organizirane nabave i raspodjele hrane.⁴⁷ Raspodjela je u pravilu bila povjerena mjesnim zadrugama. Mjesečno je Dalmacija imala pravo na oko 500 vagona žita koje se parobrodima dopremalo iz Rijeke, ali je do Korčule ili peljeških luka nerijetko stizala znatno manja količina robe od one naručene i već plaćene, a često bi pristigla roba bila i pokvarena.⁴⁸ Potkupljivost i korupcija izazvale su brojne pritužbe na rad opskrbnih odbora, osobito pri podjeli šećera. Nestašica te namirnice i njezino uključivanje u sustav aprovizacije stvorili su brojne probleme kotarskim vlastima. Tzv. enološki šećer dodjeljivao se, naime, poljoprivrednicima u iznimno lošim godinama, kada je bilo dosta nedozreloga i pljesnivoga grožđa s niskim sladorom koji je šećerom trebalo pojačati. Seljaci su i u takvim prilikama najviše povjerenja iskazivali seoskim blagajnama.⁴⁹

⁴⁷ U listopadu 1915. određeno je da se stanovništvo racionalno opskrbljuje kruhom i brašnom, pa su u tu svrhu pri općinama osnovani opskrbni odbori. U Janjini je raspodjela bila povjerena Seoskoj blagajni za štednju i zajmove, a u Orebiću mjesnoj Potrošno-obrtnoj zadrugi. Sve potrebne namirnice zadrugama su stizale preko Zadrughnoga saveza u Splitu (BARČOT, *Prešućeni rat*, 109).

⁴⁸ U listopadu 1917. općini Janjina umjesto 174 stiglo je 154 kvintala pšenice. O krađama na brodovima sačuvano je svjedočenje u Kotarskom sudu u Orebiću, kada je pri iskrcaju aprovizacijske pšenice i krumpira u Orebiću dosta pšenice ostalo pod palubom. Orebička Potrošno-obrtna zadruga završila je na sudu zbog prodaje patvorenoga kukuruznog brašna. Godine 1915. prijavljena je općina Trpanj jer se, navodno, nekima dijelilo više bijeloga, a drugima više kukuruznoga brašna. Optuženi su i pojedinci iz Potrošno-obrtno zadruga u Orebiću da su u svibnju 1917. prisvojili dvije vreće pšenice iz aprovizacije, a svećenik iz Trstenika početkom 1917. otvoreno je zahtijevao od janjinskoga Odbora dio brašna za sebe kao plaću za navodne zasluge i uspješno posredovanje pri nabavi robe (BARČOT, *Prešućeni rat*, 112-115).

⁴⁹ Godine 1917. na Pelješcu su vladali suša, lug i peronospora. Zato je postotak šećera u vinu iznosio između 10 i 14 %, pa ne čudi povećan broj zahtjeva za dodjelu šećera za pojačavanje vina. Takvu je molbu Kotarskom poglavarstvu Korčula uputila udovica Anica Bobanović iz Kune, koja moli doznaku za 50 kg šećera da bi sačuvala vino loše kakvoće od kvarenja. Udovica objašnjava da je takvo stanje posljedica siromaštva i nemogućnosti da dodatno zaštiti vinograde od bolesti i nametnika. Sličnu molbu Općinskom upraviteljstvu uputio je 6. travnja 1918. i Mato Jasprica pok. Vlahu iz Janjine, kojemu treba 1000 kg šećera da bi obnovio svoj obrt za pravljenje desertnih vina i šampanjca (Foto i video arhiv Fazinić, Korčula, rujan 2015.). Isto je tražio i gvardijan franjevačkoga samostana u Kuni o. Paulin Poljanić, ali njegovoj molbi nije udovoljeno iako je istaknuo da je „specijalist u pravljenju desertnog vina” (BARČOT, *Prešućeni rat*, 120). Nije, međutim, poznato je li poniznost i slatkorječivost pomogla Ivu Šeputu pok. Anta iz Vrućice, koji se 1917. obratio Namjesništvu u Zadru moleći šećer za pojačavanje vina. On „ponizno moli tu visoku pokrajinsku oblast da mu blagohotno doznači 200 kg šećera”, uz napomenu da prethodne godine pučanstvo župe nije dobilo šećer, pa su zato brojne obitelji pretrpjele velike štete. Svi spomenuti primjeri pronađeni su u Arhivskom sabirnom centru Korčula-Lastovo među nesređenom arhivskom građom Kotarskoga poglavarstva Korčula, a u radu su prezentirani korištenjem privatne digitalne zbirke Nevena Fazinića (Foto i video arhiv Fazinić, Korčula, rujan 2015.).

Bitno je uočiti da su četiri poluotočne zadružne blagajne za štednju i zajmove, one u Kuni, Potomju, Janjini i Putnikovićima, bile najdugovječnije zadružne organizacije. Djelovale su kao poljoprivredne udruge u kontinentalnim poluotočnim regijama gdje je količina kapitala bila vrlo ograničena.

Potrošno-obrtne zadruge – najčešći oblik zadružnoga organiziranja

Djelovale su kao nabavne i prodajne ustanove i bile su najbrojnije zadruge na Pelješcu. Kako je većina dokumentacije o zadrugama središnjega dijela Pelješca nestala zajedno s kućama u plamenu Drugoga svjetskog rata, rekonstrukcija njihova rada i djelovanja znatno je otežana. Sačuvani su tek djelići poslovanja razasuti u nesređenoj arhivskoj građi Arhivskoga sabirnog centra Korčula-Lastovo. Najveći dio sačuvanoga materijala odnosi se upravo na potrošno-obrtne zadruge. Na Pelješcu ih je zabilježeno osam, a njihovo brisanje iz zadružnoga registra ne znači nužno i njihovo potpuno ukinuće, nego je često posljedica promjene naziva zadruge ili ustroja po novim pravilima.

Potrošno-obrtna zadruga osnovana u Kuni 1910. bila je uknjižena na ograničeno jamčenje. Kao pri osnivanju Rćanske zajmovne blagajnice, i ovdje su se među osnivačima nalazila dvojica svećenika, kunovski župnik don Pero Obuljen i don Mato Celestin Medović, a slabe prometnice, otežana nabava namirnica, visoki troškovi prijevoza, marže i kamate bili su, uz ostalo, osnovni razlozi njezina osnutka. Seoska blagajna tom je činu dala bezrezervnu potporu prepoznajući u njoj mogućnost da što manje profita dođe u ruke lihvara i trgovaca zemljom u tom vrlo teškom, presudnom trenutku u razvitku pelješkoga vinogradarstva. Tada se, naime, pojavila filoksera, pa je bila potrebna obnova vinograda na američkoj podlozi, a posao je bio otežan zbog početka Prvoga svjetskog rata i odlaska većine radno sposobnih muškaraca i mazgi u službu austrougarske vojske. Potrošno-obrtna zadruga odolijevala je svim nevoljama i ispunjavala je svoju osnovnu svrhu. Nabavljala je namirnice, umjetno gnojivo, sumpor, modru galicu, davala je na dug koji se podmirivao kada bi vino bilo prodano. Seoska se blagajna u tom lancu pojavljivala kao kreditor zadruge i zadrugara. Nakon kažnjavanja članova ravnateljstva zadruge u Kuni zbog uskraćivanja kmetskih davanja, 1920. donesena je odluka o raspuštanju zadruge.⁵⁰

U arhivskim izvorima dostupni su završni računi dviju potrošno-obrtnih zadruga, one u Kuni i one u Orebiću, koji ipak dopuštaju neke usporedbe.⁵¹

⁵⁰ Očekujući najavljenу agrarnu reformu po završetku Prvoga svjetskog rata, mještani Kune odbili su davati dio prihoda gospodarima kako su to činili prije. Kada je određeno da se dug naplati ovrhom, mještani su dočekali ovršitelje i spriječili ih u tome. Osmorica mještana zbog toga su osuđena na zatvorske kazne i novčane globe („Pobuna u Kuni”, *Dubrovački vjesnik* /Dubrovnik/, br. 695, 11. 2. 1964., 2).

⁵¹ Podaci u tablicama pronađeni su u arhivskom fondu HR-DADU-SCKL-527. Kotarsko poglavarstvo Korčula, Zadružni registar.

Tablica 1. Izvadak iz godišnjih računa potrošno-obrtnih zadruga u Orebiću i Kuni za 1914. godinu

Potrošno-obrtna zadruga	Broj stanovnika	Broj članova zadruge	Iznos poslovnoga udjela u krunama	Iznos odobrenih kredita/kruna	Čista dobit u ukupnom poslovanju/kruna
Orebić	520	120	30	3.330,07	2.094,41
Kuna	469	105	15	24.675,10	1.200,81

Izvor: HR-DADU-SCKL-527, Kotarsko poglavarstvo Korčula Zadrudni registar.

U izračunu je za broj stanovnika određeno stanje populacije iz 1910. godine. Izlazi da je u Orebiću člansku iskaznicu potrošno-obrtne zadruge imalo oko 23 % ukupnoga stanovništva, a u Kuni 22,4 %, što znači da su zadrugari bili gotovo svi kućedomaćini u naselju. Iz tablice je vidljivo da je zadruga u Kuni bila prava kreditna ustanova ruralnoga poljoprivrednog područja sa 7,4 puta većim iznosom odobrenih kredita od one u Orebiću.⁵² Po svojoj djelatnosti takve su zadruge sljednice prvih seoskih blagajni, kojima je glavni zadatak bio pomoći seljaku u njegovim potrebama. To potvrđuje tablica raspodjele čiste dobiti u promatranim zadrugama.

Tablica 2. Razdioba čiste dobiti za 1914. godinu

	Potrošno-obrtna zadruga Orebić	Potrošno-obrtna zadruga Kuna
Opća pričuvna zaklada	50 %	100 %
Posebna zaklada za gubitke	10 %	0 %
Nagrada ravnateljstvu	10 %	0 %
Dividende	1.047,20 kruna	-

Izvor: HR-DADU-SCKL-527, Kotarsko poglavarstvo Korčula, Zadrudni registar.

Očito je, dakle, da se princip zadrudnoga djelovanja bitno razlikovao u izrazito poljoprivrednim kontinentalnim pelješkim regijama od onoga u urbanim sredinama. Cijela dobit kunovske zadruge ulagala se u jačanje zadrudne pričuve; nije bilo nagrada, isplata dnevnica ni plaćanja činovničkih usluga, nisu se isplaćivale dividende kao u Orebiću. Potrošno-obrtne zadruge u ruralnom vinogradarskom dijelu Pelješca nisu poslovale kao klasične udruge kapitalističkoga tipa, nego su zadržale sustav solidarnosti kakav je promovirao utemeljitelj seoskih blagajni u poljoprivrednim seoskim sredinama Raiffeisen – biti od pomoći siromašnim seljacima pružajući im moralnu i ekonomsku

⁵² Potrošno-obrtna zadruga Orebić imala je u 1913. veresija kod zadrugara u iznosu od 7.695,16 kruna, a od čiste dobiti te godine (1.188,89 kruna) samo je 20 % uplaćeno u opću pričuvnu zakladu (HR-DADU-SCKL-527, Kotarsko poglavarstvo Korčula, Zadrudni registar).

potporu, bez podjele dobiti. One su i djelovale pod patronatom seoskih blagajni za štednju i zajmove. Podaci iz tablice 2 potvrđuju da se u Kuni cjelokupna dobit zadruge prebacivala u pričuvnu zakladu. Očekivana je onda i razmjerna potpora takvoj vrsti zadrugarstva i veliko povjerenje koje su seljaci gajili prema zadrugarstvu. S druge strane, potrošno-obrtna zadruga u Orebiću djelovala je u gospodarski razvijenijoj i pomorstvu posvećenoj regiji, a osnovana je radi osiguranja svega potrebnog za život u kući i rad u polju. Djelovala je tek nekoliko godina, a kratka vijeka bila je i njezina sljednica, Pelješka zemljoradnička zadruga Orebić, čiji je predmet poslovanja bio identičan onome potrošno-obrtne zadruge, a to je opskrbljivanje članova predmetima za kućno i poljsko gospodarstvo. Ta je zadruga bila aktivna od 1921. do 1927. godine. U pomorskom naselju Kućište također je bila osnovana potrošno-obrtna zadruga, koja je djelovala samo dvije godine.⁵³

Tek parcijalno sačuvan završni račun potrošno-obrtne zadruge u Žuljani pokazuje da je ta zadruga u 1914. poslovala s čistom dobiti od 182,48 kruna, a pričuvnoj zakladi dopalo je samo 86,57 kruna (manje od 50 %). Svaki poslovni udio iznosio je 100 kruna, a zadrugari su jamčili dvostruko većom svotom od jednoga njihova poslovnoga dijela. Jamčenje je izravno ovisilo o visini poslovnoga udjela. Tako su družinari potrošno-obrtne zadruge Oskorušno, čiji je poslovni udio iznosio 10, a zatim 20 kruna, jamčili svotom deset puta većom od one koja je činila jedan njihov poslovni dio, a na primjer u Gornjoj Vrućici jedan dio vrijedio je 250 kruna uz dvostruko viši iznos jamčenja.

Brojnost potrošno-obrtnih zadruga, iz kojih će se poslije razviti poljoprivredne zadruge, te djelokrug njihovih aktivnosti upućuje na zaključak da su one bile u prvom redu opskrbno-uslužne organizacije. Uz kronični nedostatak kapitala, cilj im je bio održanje postojećega stanja, bez pretenzija i mogućnosti unapređenja poljoprivrede i povećanja njezine konkurentnosti. O razvoju i gospodarskom napretku na temelju proizvođačkoga udruživanja također nije moglo biti govora. Osnutak nekoliko proizvodnih zadruga dao je vrlo ograničene rezultate kratka vijeka.

Ostale vrste zadruga

Novo vrijeme zahtijevalo je i drugačiji pristup obradi vinograda, njegovanje postojanih tipova loze koji će dati vino odgovarajuće potrebama i zahtjevima trgovine. Promicanjem naprednih ideja za unapređenje gospodarstva uopće, a osobito dalmatinskoga vinarstva, bavio se pokrajinski poljodjelski nadzornik Ivan Zotti, koji je izradio i nacrt djelovanja da se to postigne. On je bio svjestan ograničenih sredstava kojima dalmatinski težak raspolaže i znao je da seljak ne može urediti konobe tako da vino bude zdravo, trajno i harmonično. Zotti je također bio uvjeren u nesposobnost neukoga seljaka da sam

⁵³ HR-DADU-196, TOK Dubrovnik, 1.2.1. Registar zadruga Okružnog suda u Dubrovniku prije 1941.

prouči uvjete prijevoza i carine iz jedne zemlje u drugu, pa je tvrdio da se to može postići samo udruživanjem, tj. ustanovljenjem vinarskih zadruga.⁵⁴ Njihova je najveća korist bila namicanje nedostajućih sredstava i omogućavanje da se uloženi rad proda uz odgovarajuću cijenu.⁵⁵ Zato su i vinogradari i vinari općine Kuna 1907. osnovali vinarsku zadrugu uknjiženu na ograničeno jamčenje, ne samo za sebe nego i za susjedne općine Trpanj, Janjinu i Orebić.⁵⁶ Cilj je bio izgraditi zadružnu konobu u kojoj će na suvremeniji način dobiti vino bolje kakvoće i za njega postići višu cijenu te tako lakše doći do novca.⁵⁷ Na taj način osiguralo bi se „racionalno pravljenje vina i uporaba vinskih zaostataka te osiguranje najveće moguće koristi od vinskog proizvoda, bilo zajedničkim priređivanjem grožđa, bilo zajedničkom prodajom vina, rakije i vinskih zaostataka”.⁵⁸ Bio je to pokušaj da se i na Pelješcu ostvari spoznaja da jedino dobra kakvoća osigurava i dobru prodaju vina. Ali, prijepori u vezi

⁵⁴ ZOTTI, *Nacrtna Osnove djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji*, 77.

⁵⁵ Vinogradari su bili u znatno nepovoljnijem položaju od na primjer obrtnika. Obrtnici imaju jednoga gospodara koji ih iskorištava, a na vinogradaru zarađuje barem još desetero drugih. Evo kako: Nakon berbe seljak daje dio gospodaru zemlje, i to je njegov prvi izdatak, od najmanje 30 %. Nakon truda i rada vino treba prodati u konobi, i tu se očituje povoljniji položaj obrtnika, koji odmah dobiju svoju nadnicu, a nadnice vinogradara leže u konobi mjesecima. Da bi preživio, prisiljen je zadužiti se uz velike kamate, a s druge strane ne prima kamate na svoju glavnicu, na vino, nego još gubi taru. Seljak, dakle, gubi što plaća dobit, što ne ostvaruje dobit i što mu glavnicu nazaduje, i to je druga šteta za težaka, koja iznosi barem 12 %. Vino prodaje *sansiru* (posredniku), koji radi na proviziju za nekoga domaćeg trgovca, koji također zarađuje na tom vinu. To su dva nova gospodara, koja su na trudu težaka ostvarila dobit od najmanje 4 %. Domaći trgovac preprodaje zatim vino nekom vanjskom trgovcu, čija je dobit opet najmanje 4 %, pa seljak konačno dobije 50 % manje nego što njegov trud vrijedi. Računajući samo urod koji seljak dopremi kući, gubitak dostiže 20 % ili, pojednostavnjeno, ako je vinogradar prodao 10 hl po 20 kruna, dobio je 200 kruna za vino čija je vrijednost 240 kruna. Preostalih 40 kruna ostalo je u džepu trgovaca i cijena je seljakove ovisnosti o raznim gospodarima. Zato se seljaci trebaju udružiti i zajedničkim istupanjem vinarskih zadruga prištedjeti barem dio koji im oduzimaju *sansiri*, trgovci i kamatnici, a bržom i lakšom prodajom, koju bi osiguravala zadruga, bila bi im osigurana višestruka korist (*Pučka sloboda* 21 /1909/, 1-2).

⁵⁶ Prvu upravu zadruga sačinjavali su Ivo Bobanović (predsjednik), Baldo Violić (potpredsjednik), Baldo Tomelić (blagajnik) te Ivo Poljanić-Tutić i Frano Piskulić (članovi upraviteljstva) (HR-DADU-196, TOK Dubrovnik, 1.2.1. Registar zadruga Okružnog suda u Dubrovniku prije 1941.).

⁵⁷ Takve nakane podupiralo je i Ministarstvo poljodjelstva, koje je izdalo Referat o državnom promicanju gospodarskoga zadrugarstva, a osobito zadružnih spremišta. „Država je ovlaštena, čak i dužna da upravnim mjerama i materijalnom potporom pomogne ovaj oblik seljačkoga organiziranja.” I iskustva austrijskoga zadrugarstva pokazuju da su to jake seljačke organizacije kojima treba pripomoći, pa su i državnim proračunom predviđena znatna sredstva za tu svrhu, tim prije što je vlada svjesna da taj oblik organiziranja nije više samo veresijskoga tipa, nego se sve češće osnivaju proizvodne i gospodarske zadruge. Zato je nužan i angažman i sudjelovanje i političkih vlasti, zemaljskih odbora, hipotekarnih banaka, zemaljskih gospodarskih vijeća te općina (HR-DAZD-94, A-1.7.2. Dalmatinski zemaljski odbor, sv. 13).

⁵⁸ Iz Pravilnika vinarske zadruge, članak I. – Ustanovljenje i svrha. To je bila četvrta vinarska zadruga osnovana u Dalmaciji do 1908., nakon onih u Bolu na Braču 1900., na Grudi u Konavlima 1906. i na Visu (BAKARIĆ, *Stotinu godina zadrugarstva u Kuni*, bez paginacije).

sa sjedištem i prodajom vina koji su dolazili iz nekih mjesta središnjega dijela Pelješca i uzaludno traženje sredstava i pomoći za gradnju podruma zadrugu su na samom početku djelovanja doveli u veliku krizu.⁵⁹ Posebna je poteškoća bila vrlo loša cestovna povezanost udaljenih peljeških izvoznih luka Crkvice, Trstenika, Trpnja i Kune. Jedino prijevozno sredstvo bila je mazga, a strojevi za preradu grožđa u vino, bez električne energije i bez posuda za njegu i skladištenje većih količina vina, bili su ograničavajući činitelji koji su, uz nedostatan investicijski kapital, uvjetovali raspuštanje zadruge 1913. godine.⁶⁰ Godine 1926. osnovana je još jedna vinarska zadruga u središnjem dijelu Pelješca, u Janjini. Djelovala je pod nazivom Vinogradarsko-vinarska zadruga Janjina i trajala nešto dulje od one u Kuni, do 1935. godine.⁶¹ Poslovni udio te zadruge iznosio je 1.000 dinara, a svaki je zadrugar jamčio deseterostruko većim iznosom nego što je bio njegov zadružni udio.⁶²

Budući da su vinogradarstvo i vinarstvo bile najvažnije gospodarske djelatnosti kojima se bavila većina pelješkoga stanovništva, znakovito je da su na tom području postojale samo dvije prave proizvođačke vinarske zadruge i da su djelovale relativno kratko vrijeme. Ako se uspoređi jedan njihov poslovni udio, koji je nakon Prvoga svjetskog rata iznosio 1.000 dinara, s onim predratnih potrošno-obrtnih zadruga čiji je poslovni udio iznosio ponegdje samo 10 ili 20 kruna, možda se može nazreti i razlog kratkoga trajanja vinarskih zadruga. Investicijskoga kapitala za zaživljavanje tih zadruga jednostavno nije bilo. Na Pelješcu je upravo u drugom desetljeću XX. stoljeća filoksera uzela svoj danak, a tome je prethodilo dulje krizno razdoblje kada se vino nije moglo prodati ili je imalo vrlo nisku cijenu. Uslijedile su nerodice, nestašica hrane i ratna mobilizacija ljudstva i tovarne stoke, pa ne čudi što se nije našlo sredstava za izgradnju većih podruma ili zajedničkih konoba. Postojanje takve infrastrukture bilo je preduvjet uspješnoga rada vinarskih zadruga, kojima bi ujednačena kvaliteta i odgovarajuće skladištenje proizvedenoga vina

⁵⁹ Bolje sreće bila je Prva dalmatinska vinarska zadruga u Bolu na Braču, utemeljena 1900. godine. Za samo dvije godine tamošnjim zadrugarima uspjelo je sagraditi veliku zgradu s konobom u prizemlju te prostorijama za školu i učiteljskim stanovima na katu. Izgradnju je pomogla općina Bol, a opremanje država donacijom od 10.000 kruna (MARINKOVIĆ, *Zadrugarstvo otoka Brača*, 15).

⁶⁰ Pavle Bakarić u studiji o pelješkom zadrugarstvu donosi 1908. kao godinu osnivanja zadruge, a 1912. kao godinu njezina raspuštanja. Ovdje je kao vjerodostojan prezentiran podatak iz arhivskoga izvora. Prema njemu, zadruga je iz zadružnoga registra izbrisana 17. rujna 1913. godine (HR-DADU-196, TOK Dubrovnik, 1.2.1. Registar zadruga Okružnog suda u Dubrovniku prije 1941.).

⁶¹ Pod naslovom „Zadružna vinarska konoba” *Dubrovački list* 1928. donosi prikaz aktualnih prilika u zadruzi. Tada se vino teško prodavalo, pa je nekolicina naprednih ljudi iz sela pokušala nagovoriti vinogradare da zajedno proizvedu određenu količinu vina istoga tipa. Odazvalo ih se manje od deset. Navedeno je potvrda da su trenutačne okolnosti za bilo kakvu zadružnu akciju bile nepovoljne, a uvjetovala ih je, među ostalim, i propast Jadranske i Slavenske banke te kriza Zadružnoga saveza („Zadružna vinarska konoba”, *Dubrovački list / Dubrovnik*, br. 40, 8. 10. 1928., 2).

⁶² HR-DADU-196, TOK Dubrovnik, 1.2.1. Registar zadruga Okružnog suda u Dubrovniku prije 1941.

omogućili bolju prodaju i veće prihode.⁶³ Zato su o onome što je na Braču ostvareno nakon samo dvije godine postojanja vinarske zadruge Pelješčani mogli samo sanjati.

Ribarske i uljarske zadruge, koje su također udruženja gospodarsko-proizvodnoga karaktera, bile su znatno uspješnije. I ovdje se radilo o zadružnom organiziranju na proizvodnoj bazi, ali su poslovni udjeli bili niski, s relativno niskim iznosom jamčenja. Analizom njihova rada i djelovanja na Pelješcu dade se zaključiti da su bile vrlo slične potrošno-obrtnim zadrugama, samo su umjesto poljoprivrednim materijalom opskrbljivale mještane ribarskim priborom i alatima kao i sadnim materijalom u maslinarstvu. Zajmovi ribarskih zadruga koristili su se, na primjer, za postizanje prava družinara ili suvlasništva u velikim mrežama za izlov plave ribe. Takav oblik kooperacijskoga udruživanja seljaka nazivao se *spregom* ili *uvezom* i podrazumijevao je udruživanje u dogovorenim poslovima s obvezujućim pravilima u pogledu ulaganja sredstava i rada, pa i vremenskih rokova.⁶⁴ U Dalmaciji su *suveze* sklapali vlasnici brodova i mreža s jedne strane i ribari s druge, a ugovorno su se udruživali i ribari za izlov plave ribe takozvanim mrežama potegačama.⁶⁵ Tako je bilo i u Trpnju. Aktivnosti mjesne ribarske zadruge bile su zamrle između 1912. i 1922., pa – iako je Trpanj bio najvažniji ribarski centar na poluotoku – postojanijima su se pokazale ribarske zadruge u Trsteniku i Brocama, koje su djelovale 19 odnosno 20 godina.

Najstarija uljarska zadruga na Pelješcu osnovana je 1909. u Janjini, gdje i danas postoji uljara. Takve vrste zadruga osnivale su se početkom XX. stoljeća radi promicanja uzgoja maslina i zajedničke prodaje ulja i uljnih prerađevina. Janjinskoj uljari gravitirala su i okolna naselja te općine, pa ne čudi da je, na primjer, uljara u obližnjoj Žuljani radila samo dvije godine.⁶⁶ Potreba smanjenja broja uljarskih zadruga na području te općine bila je osobito izražena nakon Prvoga svjetskog rata, u vrijeme kratke vinogradarske konjunktura, kada je na području Janjine posječeno mnoštvo stabala maslina.⁶⁷ U drugom

⁶³ Općenito su se nakon osnivanja Zadružnoga saveza Dalmacije 1907. sve više osnivale proizvođačke zadruge. Njima je cilj bio okupiti sitna pojedinačna gospodarstva i stvoriti veleproizvodnju koja bi primjenjivala suvremene metode i praksu (OŽANIĆ, *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, 97, 171).

⁶⁴ U kontinentalnom dijelu Hrvatske radilo se uglavnom o udruživanju radnoga, odnosno zaprežnoga blaga u poljodjelskim poslovima kao što su oranje, zatim vršidba, prijevoz sijena i ljetine, ali i za prijevoz raznih tereta (drva za ogrjev, materijala za gradnju stambenih i gospodarskih objekata i dr.) (ĐAKOVIĆ, „Sprega, suvez, ortakluk: tradicijski oblici kooperacija”, 18).

⁶⁵ ČAPO ŽMEGAČ et al., „Seoska društvenost”, 282. O takvu udruživanju na području Trpnja više u: MASLEK, „Trpanjski ribari”, 396-403.

⁶⁶ U toj su se uljarskoj zadrugi 1911. i 1912. masline kolektivno prerađivale. Ali, s obzirom na velike razlike u kvaliteti maslina s pojedinih područja, neki su zadrugari takvom preradom bili oštećeni, a neki favorizirani. Zato je kolektivna proizvodnja maslinova ulja napuštena, a zadržana je samo individualna (JASPRICA-MAŠINAC, *Povijesna kronika Janjine*, 19).

⁶⁷ Tada se sijeku čitava polja uzgojenih maslina, a teren se krči i zasađuje vinovom lozom. Veći dio preostalih maslinika toliko se zapušta da se nisu mogli ni obnoviti (JASPRICA-MAŠINAC, *Povijesna kronika Janjine*, 17-19).

i trećem desetljeću XX. stoljeća Janjina je imala još i ribarsku zadrugu te pčelarsku zajednicu, a u obližnjoj Popovoj Luci nešto je kasnije djelovala i ružmarinska zadruga.⁶⁸

U urbanim pelješkim naseljima postojale su i štedionice koje su poslovale preko knjižica i tekućih računa. U Stonu je to bila Pučka štedionica Ston, a u Orebiću Hrvatska pučka štedionica Orebić. Ta je štedionica 1914. imala uplaćenih 2039 poslovnih dijelova u vrijednosti od 9.155 kruna s ulošcima na štednju u iznosu od 128.880,26 kruna. Štedionica je na kraju 1914. imala čistu dobit od 1.582,97 kruna.⁶⁹

Godine 1938. u Trpnju je osnovana i električna zadruga, ali nije bilo štedionice niti je postojao interes za takvo udruživanje.⁷⁰

Ukupno je na Pelješcu od prve zadružne blagajne, osnovane 1898., do Drugoga svjetskog rata, prema raznim izvorima, djelovalo 36 različitih zadružnih organizacija. Među njima su uspješnije i postojanije bile one čija je svrha bila uzajamno ispomaganje, za razliku od klasičnih profitnih udruga gospodarsko-proizvodnoga karaktera.

Zaključak

Ako se društveno-gospodarski razvitak općenito promatra kao proces međusobno povezanih gospodarskih, socijalnih, političkih i kulturnih promjena kojima je cilj poboljšanje dobrobiti stanovništva, može se reći da je na Pelješcu krajem XIX. i u prvoj polovini XX. stoljeća napredak očit upravo u ovoj sekundarnoj dimenziji, to jest u odnosima i vrijednostima koje su ljudi izgradili u sferi društvenoga razvoja. Tome je umnogome pridonijelo zadrugarstvo, koje se na Pelješcu ubrzano počinje razvijati na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće.

Budući da se stanovništvo bavilo uglavnom poljoprivredom, na poluotoku su najprije zaživjele poljoprivredne zadruge, seoske zajmovne blagajne Raiffeisenova tipa temeljene na principu solidarnosti i uzajamnom ispomaganju. Osnivane su redovito uz neograničeno jamstvo i s ciljem osiguranja pozajmica u novcu na dulji rok, uz obročnu otplatu i s malom kamatom. Te su zadruge djelovale i kao štedionice jer su stvaranjem pričuve osiguravale i štednju kojom su raspolagali sami družinari. Zato su se zadrugari srodili s njima i davali im bezrezervnu potporu. U takvu obliku seoskoga udruživa-

⁶⁸ HR-DADU-196, TOK Dubrovnik, 1.2.1. Registar zadruga Okružnog suda u Dubrovniku prije 1941.

⁶⁹ HR-DADU-SCKL-527, Kotarsko poglavarstvo Korčula.

⁷⁰ Električna zadruga u Trpnju osnovana je 16. srpnja 1938. zalaganjem Promicatelnoga odbora za elektrifikaciju Trpnja. U proglasu toga odbora kaže se da su „glavni preduvjet za uspješno unapređenje turizma putevi, voda i elektrika“. U Trpnju su putovi dobri, godinu prije provedena je tekuća voda, pa za uspješan razvitak turizma nedostaje još elektrika. To je i razlog osnivanja takve zadruge (GLAVINA, *Trpanj*, 68).

nja mogla se koncentrirati ograničena količina kapitala, ali je to bilo upravo ono što je siromašnom seljaku trebalo. Četiri seoske blagajne djelovale su u ruralnom kontinentalnom dijelu poluotoka, gdje je poljoprivreda bila jedina gospodarska aktivnost, ali njihovo osnivanje i djelatnost nisu bili određeni prevladavajućim vinogradarstvom. Zadružnim zajmovima seljaci su obnavljali i maslinike i pribavljali sav potrebni repromaterijal, one su pomogle premostiti krizna razdoblja, seljacima su bile pri ruci, ali nisu mogle usmjeriti gospodarske aktivnosti niti bitno unaprijediti kraj. Za to nije bilo dovoljno novca. Osobito u ratnom i poratnom razdoblju, osim što su djelovale kao kreditno-štedne ustanove, bile su logistička potpora poljoprivredi i uglavnom pod svojim patronatom držale i potrošno-obrtne zadruge. Seoske blagajne s vremenom su postale konstanta uz koju je bila vezana i radna svakodnevica i razni oblici seoske društvenosti. Seoske blagajne za štednju i zajmove neizravno su pomagale i poticale i ostale oblike udruživanja, doniranjem novčanih sredstava, opremom čitaonica ili nabavom instrumenata, te su bile najvažnija karika u društvenom i kulturnom prosvjećenju stanovništva.

Na području Stona i Orebića, regija s razvijenim obrtom i različitim gospodarskim djelatnostima, nisu postojale seoske blagajne. Ondje su djelovale štedionice i razne vrste proizvođačkih i potrošno-obrtnih zadruga, ali je princip njihova djelovanja bio različit od onoga u čisto poljoprivrednim područjima. Utemeljene kao profitne udruge s ograničenim jamstvom, od čiste dobiti dijelile su dividende i nagrade ravnateljstvu, plaćale administrativne troškove i dnevnice i u pričuvi ostavljale upola manje sredstava od zadruga u kontinentalnom dijelu Pelješca.

Potrošno-obrtne zadruge bile su najčešći oblik zadružnoga organiziranja seljaštva na poluotoku i u prvoj polovini XX. stoljeća bilo ih je osam. U ruralnim poljoprivrednim pelješkim regijama osnivale su se pod patronatom i uz pomoć seoskih blagajni za štednju i zajmove, koje se u teškim vremenima Prvoga svjetskog rata pojavljuju i kao kreditori potrošno-obrtnih zadruga. I one su, poput seoskih blagajni u pretežito poljoprivrednim područjima, djelovale kao neprofitne udruge, bez podjele dobiti, bazirane na volonterstvu i solidarnosti kakve je promovirao Raiffeisen, pa je razumljivo i veliko povjerenje seljaštva u takav oblik zadrugarstva. Osim što su nabavljale namirnice i sredstva za zaštitu i održavanje poljoprivrednih nasada, potrošno-obrtne zadruge omogućavale su odgodu ili obročno plaćanje, a njima je tijekom Prvoga svjetskog rata bila povjerena i podjela namirnica iz sredstava aprovizacije. Pozitivna iskustva i sustav opskrbe iz toga razdoblja bili su razlogom što se pred Drugi svjetski rat nastojalo obnoviti djelovanje takva oblika zadrugarstva, sada kao potrošnih zadruga. Zato su gotovo sve potrošne zadruge na poluotoku osnovane 1939., i toga puta u skladu mogućnostima težaka – s malim udjelima i niskim iznosima jamčenja.

Brojnost potrošno-obrtnih i potrošnih zadruga, iz kojih će se poslije razviti poljoprivredne zadruge, upućuje na zaključak da su najviše odgovarale potrebama seljaka, a djelokrug njihova djelovanja pokazuje da su bile prvenstve-

no opskrbno-uslužne organizacije. Cilj im je bio održanje postojećega stanja, bez razvojnih planova i mogućnosti unapređenja poljoprivrede. O razvoju i gospodarskom napretku na temelju proizvođačkoga udruživanja također nije moglo biti govora. Osnutak nekoliko proizvođačkih zadruga dao je vrlo ograničene rezultate kratka daha. Njihov je osnovni cilj, uz proklamiranu potporu Zadružnoga saveza Dalmacije, trebao biti stručno osposobljavanje proizvođača i njihovo uklapanje u suvremene modernizacijske procese. Okupljanjem sitnih pojedinačnih gospodarstava i stvaranjem veleproizvodnje temeljene na suvremenim metodama poboljšala bi se kvaliteta proizvoda i povećale cijene. Za takve iskorake baza je trebala biti srednje poduzetništvo, koje u tom izoliranom kraju jednostavno nije postojalo, kao što nije bilo ni osnovnoga investicijskoga kapitala kojim bi se takav napredak ostvario.

Na Pelješcu bi se nekoliko zabilježenih proizvođačkih zadruga prije moglo nazvati prerađivačkima, kao što su bile uljarske zadruge, koje su opet posredovanjem i uz pomoć seoskih blagajni dobile strojeve i mlinove za preradu maslina, pa se prije radilo o udruživanju sredstava za rad, tj. o nabavi skupih strojeva i njihovoj zajedničkoj uporabi, nego o nastojanju da se dobije ujednačena i kvalitetnija roba koja bi se onda zajednički prodavala. Pokušaji zajedničke prerade maslina i grožđa nisu uspjeli zbog različitih uvjeta uzgoja i različite kvalitete plodova s pojedinih područja, pa je u tom lancu uvijek netko bio dobitnik, a netko gubitnik. U zadružnom uljarstvu zadržana je individualna prerada maslina, a zajednička proizvodnja vina nije ni zaživjela. Iz podataka o djelovanju vinarske zadruge u Janjini jasno je i zašto – svaki poslovni udio u toj zadruzi iznosio je 1.000 dinara, uz deseterostruko jamčenje, a to si većina vinogradara nije mogla priuštiti.

I ribarske su zadruge bile udruženja gospodarsko-proizvodnoga karaktera, ali su poslovni udjeli bili niski, s relativno niskim iznosom jamčenja, i zato su bile znatno uspješnije. Vrlo su slične potrošno-obrtnim zadrugama. Opskrbljivale su mještane ribarskim priborom i alatima te osiguravale kredite za gospodarsko udruživanje. Na taj način, tradicijskim oblicima kooperacije, tj. udruživanjem rada ribara s vlasnicima brodova i mreža za izlov ribe, ribari su stjecali pravo na dio ulovljene ribe. Radilo se, dakle, o interesnom udruživanju rada i sredstava, a ne samoj proizvodnji.

Prilog: Popis zadruga na Pelješcu s prikazom njihove djelatnosti⁷¹ (od početka zadrugarstva do Drugoga svjetskog rata)

1. Seoske blagajne za štednju i zajmove

Rćanska zajmovna blagajnica Kuna

Osnovana je u Kuni 19. ožujka 1898. i prva je ustanova zadružnoga tipa na Pelješcu. Za predsjednika uprave zadruge izabran je župnik iz Kune don Vice Medini, a prvo upraviteljstvo sačinjavali su posjednik iz Potomja Niko Poljanić Tutić, posjednik iz Pijavičina Niko Rusković pok. Ivana, posjednik iz Košarnoga Dola kap. Baldo Radoš i Ivan Bobanović, posjednik iz Kune. Godine 1905. zadruga je promijenila ime u Seoska blagajna za štednju i zajmove u Kuni.

Seoska blagajna za štednju i zajmove Janjina

Osnovana je kao blagajna s neograničenim jamstvom i upisana u zadružni registar 23. svibnja 1906. godine.

Seoska blagajna za štednju i zajmove Potomje

Uknjižena je kao blagajna s neograničenim jamstvom i upisana u zadružni registar 1. srpnja 1908. godine. Zaključkom glavne skupštine od 6. travnja 1919. izmijenjen je članak 7. pravilnika zadruge, po kojem zadružne dionice od rečenog datuma iznose 50 kruna i uplaćuju se odmah po upisu u zadrugu. Sve promjene zabilježene u registru odnose se isključivo na izmjene u sastavu ravnateljstva zadruge, a zadnja takva izmjena upisana je 1935. godine.

Seoska blagajna za štednju i zajmove Putnikovići

Registrirana je 31. ožujka 1911. kao zadruga s neograničenim jamstvom. Svrha blagajne bila je poboljšati ćudoredno i gospodarsko stanje svojih družinara dajući im nužni novac te promicati nužnost štednje. Vrijednost jedne zadružne dionice iznosila je 10 kruna, a za obveze zadruge družinari su jamčili svim svojim imanjem i međusobno jednakim dijelovima prema trećim osobama. Postupak njezine likvidacije pokrenut je 30. svibnja 1929. godine.

2. Potrošno-obrtne zadruge

Potrošno-mesarska zadruga Trpanj

Osnovana je na ograničeno jamstvo i upisana u zadružni registar 2. ožujka 1908. godine. Likvidirana je 1913. godine.

⁷¹ Godine navedene uz sve vrste zadruga označavaju vrijeme njihova upisa u Registar zadruga Okružnoga suda u Dubrovniku prije 1941. i, ako je u izvoru navedeno, vrijeme njihova brisanja iz Registra ili likvidacije. Ovaj izvor pohranjen je u Državnom arhivu u Dubrovniku i referentni je izvor u ovom radu (HR-DADU-196, TOK Dubrovnik, 1.2.1. Registar zadruga Okružnog suda u Dubrovniku prije 1941.).

Potrošno-obrtna zadruga Oskorušno

Utemeljena je 17. ožujka 1909. kao zadruga s ograničenim jamstvom. Iz preinaka zadružnoga pravilnika vidljivo je da svaki zadrugar jamči za sve obveze zadruge iznosom svojih poslovnih dijelova i sa svotom deset puta većom od tih dijelova. Iz zabilježenih izmjena u poslovanju zadruge vidljivo je također da je u srpnju 1911. odlučeno da se poslovni udio povisi s 10 na 20 kruna, a višekratno se povećavao i iznos jamčenja svakoga zadrugara u slučaju likvidacije.

Potrošno-obrtna zadruga Žuljana

Uknjižena je na ograničeno jamstvo, upisana u zadružni registar 28. lipnja 1910. godine. Iz registra je izbrisana 3. listopada 1922. godine. Svrha zadruge bila je „opskrbljivati svoje članove sa svim predmetima što su potrebiti ili korisni za kućno ili poljsko gospodarstvo”. Svaki poslovni udio iznosio je 100 kruna, a svaki zadrugar jamčio je dvostruko većom svotom od one koja je činila jedan njegov poslovni dio. Upravni odbor zadruge proširen je 1912. na pet članova, a 1914. ponovno se biraju samo tri člana uprave.

Potrošno-obrtna zadruga Kuna

Osnovana je s ograničenim jamstvom i upisana u zadružni registar 14. srpnja 1910. godine. Svaki poslovni dio iznosio je 10 kruna, a svaki je zadrugar jamčio za obveze zadruge trideset puta većom svotom nego što su iznosili njegovi zadružni poslovni dijelovi. Godine 1920. zadruga je u postupku likvidacije, a likvidatori su bili Antun Škurla pok. Stijepa iz Kune, Gašpar Bibica pok. Antuna iz Pijavičina i Miho Vuković iz Potomja.

Potrošno-obrtna zadruga Orebić

Osnovana je na ograničeno jamstvo i registrirana 6. studenog 1910. godine. Svrha zadruge bila je, kao i u Žuljani, osigurati sve potrebno za život u kući i rad u polju. Opskrbljivanje članstva trajalo je vrlo kratko jer je zadruga likvidirana nakon nekoliko godina.

Potrošno-obrtna zadruga Kućište

Ova zadruga, registrirana 9. veljače 1911., bila je još kraćega vijeka. Poslovni udio iznosio je 20 kruna, a svaki družinar bio je dužan odgovarati u slučaju stečaja ili likvidacije za obveze zadruge s deset puta onolikim iznosom koliki su bili njegovi poslovni dijelovi. Zadruga je izbrisana iz zadružnoga registra 20. rujna 1913. godine.

Potrošno-obrtna zadruga Gornje Pijavičino

Osnovana je s ograničenim jamstvom i registrirana 31. ožujka 1911. godine. Svaki poslovni udio vrijedio je 20 kruna, a svaki družinar jamčio je sa svotom dvadeset puta onolikom koliki su bili zadružni dijelovi pojedinaca. Izbrisana je iz zadružnoga registra 1928. godine.

Potrošno-obrtna zadruga Gornja Vručica

Upisana je u zadružni registar 1919. godine. Svaki poslovni udio iznosio je 250 kruna, a svaki zadrugar jamčio je za obveze zadruge dvostrukim iznosom svojih poslovnih udjela. Dana 23. svibnja 1939. pravila poslovanja zadruge usklađena su s novim zakonom o zadrugama. Visina poslovnoga udjela sada iznosi 62,50 dinara, a određeno je i da upravni odbor ubuduće ima šest članova.

3. Potrošne zadruge

Sve pelješke potrošne zadruge, osim one u Stonu, osnovane su 1939., kada se već osjećao nedostatak osnovnih potrepština i slutio skori početak rata. Poučeni pozitivnim iskustvom iz Prvoga svjetskog rata, seljaci su pozdravili osnutak takvih zadruga.

Težačka potrošna zadruga Ston

Kao predmet poslovanja ove zadruge naznačeno je „opskrbljivanje kućno i poljsko-gospodarskih predmeta, prerađivanje proizvoda članova za raspačavanje i nečlanovima”. Upisana je u registar 29. travnja 1920., a već 1921. izmijenjen je članak zadružnoga pravilnika po kojem se visina poslovnoga udjela povećava s 20 na 100 kruna i taj iznos trebalo je uplatiti pri upisu u zadrugu.

Potrošna zadruga Kuna

Upisana je u zadružni registar 4. lipnja 1939., s ograničenim jamčenjem, i to za naselja Kuna, Oskorušno, Donja Banda i Osobljava. Kao cilj djelovanja zadruge naznačeno je:

1. Nabavljati namirnice i gospodarske potrepštine i prodavati ih zadrugarima.

2. Preuzimati proizvode od zadrugara i prodavati ih u prerađenom ili neprerađenom stanju.

3. Davati predujmove.

4. Brinuti se za prosvjećivanje zadrugara preko zadružne knjižnice, čitavnice i prigodnih predavanja.

Članovi zadruge imali su *knjižice za pridizanje i plaćanje robe*, tzv. *libriće*, u koje su se upisivale preuzete namirnice, a plaćali su kada bi uspjeli doći do novca, a svakako pri kraju godine. Takav sustav opskrbe trajao je sve do siječnja 1943. godine. Nakon Drugoga svjetskog rata zadruga mijenja ime i od 1947. djeluje kao nabavno-prodajna zadruga.

Potrošna zadruga Janjina

Uknjižena je na ograničeno jamčenje i upisana u zadružni registar 6. srpnja 1939. godine.

Potrošna zadruga Potomje

Uknjižena je na ograničeno jamčenje i upisana u zadružni registar 21. travnja 1939. godine. Visina udjela iznosila je 50 dinara.

4. Vinarske zadruge

Vinarska zadruga Kuna

Osnovana je na ograničeno jamstvo i upisana u zadružni registar 1. rujna 1907. godine. Prvu upravu zadruge sačinjavali su Ivo Bobanović (predsjednik), Baldo Violić (potpredsjednik), Baldo Tomelić (blagajnik) te Ivo Poljanić-Tutić i Frano Piskulić (članovi upraviteljstva). Iz registra je izbrisana 17. rujna 1913. godine.

Vinogradarsko-vinarska zadruga Janjina

Poslovni udio ove zadruge iznosio je 1.000 dinara. Osnovana je 1926. i trajala je do 1935. godine.

5. Ribarske zadruge

Ribarska zadruga Trstenik

Uknjižena je na ograničeno jamčenje i ubilježena u zadružni registar 8. ožujka 1910., a izbrisana iz registra 29. siječnja 1929. godine. Zadruga je osnovana radi unapređenja ribarstva i poboljšanja ekonomskoga stanja svojih družinara. Svaki poslovni dio iznosio je 20 kruna, a u slučaju stečaja ili likvidacije svaki je družinar jamčio pet puta većim iznosom od onoga koji je na sebe primio. Za predsjednika zadruge izabran je Pero Poljanić pok. Mata, potpredsjednik je bio Mato Senegović Martinov, a član uprave Ivan Car pok. Antuna.

Ribarska zadruga Broce

Registrirana je kao zadruga s ograničenim jamstvom 16. ožujka 1910., a svaki poslovni dio iznosio je 20 kruna. Raspuštena je 1924. godine. Obnovljena ribarska zadruga u Brocama počela je djelovati 14. listopada 1930. godine.

Ribarska zadruga Trpanj

Djelovala je vrlo kratko. Osnovana je s ograničenim jamstvom i upisana u zadružni registar 27. rujna 1910., a izbrisana već 2. kolovoza 1912. godine. Poslovni udio iznosio je 20 kruna, a svaki družinar bio je dužan odgovarati u slučaju stečaja ili likvidacije za obveze zadruge pet puta onolikim iznosom koliko tvore poslovni dijelovi što ih je na sebe primio.

Nova ribarska zadruga, koja je upisana u zadružni registar 1922., potrajala je dvanaest godina. Njezini su likvidatori 1934. bili Ivo Vid Antov, Anto Jelavić Matov i Vlaho Begović Matov, svi iz Trpnja.

Ribarska zadruga Janjina

Uknjižena je na ograničeno jamstvo i registrirana 24. kolovoza 1921. godine. Kao predmet djelovanja naznačena je nabava ribarskoga alata i unapređenje ribarstva. Poslovne dionice iznosile su 25 dinara, a družinari su jamčili peterostrukim iznosom. Bila je aktivna do 1929. godine.

Ribarska zadruga Osobljava

Uknjižena je na ograničeno jamčenje i upisana 21. travnja 1931. godine. Njezin poslovni udio iznosio je 100 dinara, a svaki je zadrugar jamčio deseterostruko većim iznosom od svojega udjela. Uprava se sastojala od ravnatelja, njegova zamjenika i još tri člana.

6. Uljarske zadruge

Uljarska zadruga Duba Trpanjska

Kao zadatak ove zadruge, osnovane 6. svibnja 1912., naznačeno je promicanje uzgoja maslinovih stabala i crpljenje koristi zajedničkom prodajom ulja i uljnih prerađevina. Svaki poslovni udio iznosio je 100 kruna, a svaki je zadrugar jamčio za trostruki iznos poslovnoga udjela. Službenim zapisom zadruga je prestala djelovati 27. veljače 1918. godine.

Uljarska zadruga u Vrućici Gornjoj

Osnovana je 1912., a raspuštena 1927. godine.

Uljarska zadruga Janjina

Upisana je u zadružni registar 24. travnja 1909. godine. Na glavnoj skupštini zadruge 9. studenog 1919. poslovni udio povećan je s 50 na 350 kruna. Na izvanrednoj skupštini 23. siječnja 1921. izmijenjen je i članak 9. pravilnika, pa se dotadašnje dvadeseterostruko jamstvo članova snizilo na dvostruko. Posljednja zabilježena izmjena u ravnateljstvu zadruge ima nadnevak 30. siječnja 1935. godine.

Uljarska zadruga u Žuljani

Djelovala je vrlo kratko, od 1912. do 1914. godine.

Uljarske zadruge u Brijesti i Osobljavi

U arhivskom registru nisu pronađene, ali ih Pavle Bakarić u svojoj studiji spominje kao djelatne 1941. godine.

7. Pčelarske zadruge

Pčelarska zadruga Janjina

U zadružni je registar 12. prosinca 1910. upisana Pčelarska zadruga Janjina kao društvo s ograničenim jamstvom, osnovana radi unapređenja razvitka

racionalnoga pčelarstva i da poboljša „ekonomično i uopće gospodarstveno stanje svojih zadrugara”. Svaki poslovni dio družinara iznosio je 10 kruna, a zadrugari su imali jamčiti za potrebe zadruge iznosom dva puta onolikim koliki su bili njihovi poslovni dijelovi. Likvidacija zadruge proglašena je 29. travnja 1922. godine.

Seljačka pčelarska zadruga Viganj

Osnovana je u travnju 1940. godine.⁷²

8. Ružmarinska zadruga Popova Luka

Registrirana je na ograničeno jamstvo 12. svibnja 1934. godine. Bavila se skupljanjem i uzgojem ljekovitoga i aromatičnoga bilja te promoviranjem pčelarstva i stručnoga znanja svojih članova. Visina svakoga udjela iznosila je 100 dinara.

9. Pelješka zemljoradnička zadruga Orebić

Upisana je u zadružni registar 1921., a raspuštena 1927. godine. Poslovni udio iznosio je 1.000 kruna, a iznos se imao uplatiti tijekom pet godina od prijave za upis u društvo. Svaki član jamčio je samo iznosom svojih poslovnih dijelova. Predmet poslovanja zadruge bilo je opskrbljivanje članova predmetima za kućno i poljsko gospodarstvo.

10. Pučke štedionice

Hrvatska pučka štedionica Orebić

Utemeljena je 20. lipnja 1912. s ciljem promicanja štedljivosti, unapređenja radinosti, duha udruživanja i uspješnoga gospodarenja članova novčanim i kreditnim operacijama.

Pučka štedionica Ston

Omogućavala je svojim članovima poslovanje preko knjižica i tekućih računa, a bavila se i davanjem zajmova, prije svega članovima, a i nečlanovima ako bi preteklo novca. Upisana je u registar kao zadruga s ograničenim jamstvom 3. prosinca 1907. godine.

11. Električna zadruga Trpanj

Osnovana je 1938. s ciljem unapređenja razvitka turizma.

⁷² Ovaj podatak nije pronađen u arhivskom izvoru, prenesen je iz: BAKARIĆ, *Stotinu godina zadrugarstva u Kuni*, bez paginacije. Isti izvor navodi postojanje još jedne ružmarinske zadruge na Pelješcu te uljarskih zadruga u Brijesti i Osobljavi, koje u izvorima istraženim u ovom radu nisu zabilježene. Isto tako nije potvrđeno djelovanje pčelarske zadruge u Orebiću koju u izvješću iz 1922. spominje revizor Zadružnoga saveza Dalmacije F. Ž. Donadini (*Zadrugar* 14/1922/, 109).

Arhivski izvori

HR-DADU-196: Hrvatska, Državni arhiv u Dubrovniku, Trgovačko-obrtnička i zanatska komora za grad i kotar Dubrovnik.

HR-DADU-901: Hrvatska, Državni arhiv u Dubrovniku, Hrvatska glazba Potomje.

HR-DADU-SCKL-527: Hrvatska, Državni arhiv u Dubrovniku, Arhivski sabirni centar Korčula-Lastovo, Žrnovo, Kotarsko poglavarstvo Korčula.

HR-DAZD-94: Hrvatska, Državni arhiv u Zadru, Dalmatinski zemaljski odbor.

Privatni izvori

Foto i video arhiv Fazinić, Korčula.

Periodika

Dubrovački list (Dubrovnik), 1928.

Dubrovački vjesnik (Dubrovnik), 1964.

Pučka sloboda (Split), 1909.

Zadrugar (Split), 1922.

Zadružna misao (Župa dubrovačka), 1923.

Literatura

BAKARIĆ, Pavle. *Stotinu godina zadrugarstva u Kuni. Zbornik radova*. Kuna: 2006, bez paginacije.

BARČOT, Tonko. *Prešućeni rat. Korčulanski kotar u I. svjetskom ratu*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 1915.

BAŠIĆ, Želimir. *Dalmatinska vina kroz stoljeća*. Šibenik: Tiskara Kačić, 2001.

BAŠIĆ, Želimir, ur. *Stoljeće Zadružnog saveza Dalmacije 1907. – 2007. Prilozi iz prošlosti i sadašnjosti hrvatskog i svjetskog zadrugarstva*. Split: Zadružni savez Dalmacije, 2007.

BJELOVUČIĆ, Nikola Zvonimir. *Povijesne crtice o Janjini*. Split: Leonova tiskara, 1922.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna; MURAJ, Aleksandra; VITEZ, Zorica; GRBIĆ, Jadranka. „Seoska društvenost”. U: *Etnografija. Svagđani blagdan hrvatskoga puka*. Zagreb: Matica hrvatska, 1998, 251-295.

ĆOSIĆ, Stjepan. *Dubrovnik nakon pada Republike (1808. – 1848.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999.

DEGL'IVELLIO, Antonio. *Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa*. Ragusa, 1873.

ĐAKOVIĆ, Branko. „Sprega, suvez, ortakluk: tradicijski oblici kooperacija”. *Studia ethnologica Croatica* 9 (1997): 17-58.

FISKOVIĆ, Cvito. „Čitaonice i kulturna društva na Pelješcu u XIX. i početkom XX. stoljeća”. *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 9 (1977): 5-55.

FORETIĆ, Dinko. *Ekonomске i društvene prilike u Dalmaciji 1860-1914. Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji*. Zagreb, 1970 [poseban otisak Zbornika o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji i Istri].

FORETIĆ, Miljenko. „Osvrt na Pelješko pomorsko društvo”. U: *Dubrovnik u povijesnim i kulturnim mijenama. Zbornik odabranih radova*, ur. Anica Kisić. Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik, 2007, 276-296.

FORETIĆ, Vinko. „Kroz prošlost poluotoka Pelješca”. U: *Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470 – 1970*. Omiš: Franjevački samostan Orebići, 1970, 251-326.

GANZA-ARAS, Tereza. „Pokušaji kapitalističke preobrazbe sela i zadružni pokret u austrijskoj Dalmaciji od razdoblja liberalizma do 1918. godine”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 19 (1986), br. 1: 133-178.

GIZDIĆ, Špiro, ur. *Dalmatinski zadružni prvijenci*. Split: Zadružni savez Dalmacije, 2004.

GLAVINA, Frano. *Dubrovački gopari i pelješki kmetovi*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2010.

GLAVINA, Frano. *Trpanj – prošlost, sadašnjost, spomenici*. Trpanj: Turističko društvo Trpanj, 1989.

IPŠIĆ, Irena. *Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I.*, sv. 1. Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2013.

IVANIŠEVIĆ, Frano. *Seoske blagajne*. Zadar: Brzotiskom Narodnoga lista, 1898.

JASPRICA-MAŠINAC, Vlaho. *Povijesna kronika Janjine*. Rijeka: vlastita naklada, 1976.

KAPOVIĆ, Mato. *Radnički pokret u Dubrovniku 1874. – 1941*. Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik, 1985.

KARAMAN, Srećko. *Zajmovne blagajne po sustavu Raiffeisen-a*. Split: Tiskarnica Karla Russo, 1894.

MAKALE, Manfred. „Gospodarsko-produktivne zadruge u Dalmaciji”. U: Ive Marinković, *Zadrugarstvo otoka Brača*. Supetar: Brački zbornik, 1994, 11-14.

MARINKOVIĆ, Ive. *Zadrugarstvo otoka Brača*. Supetar: Brački zbornik, 1994.

MASLEK, Jasenka. „Trpanjski ribari”. U: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru*, ur. Lovorka Čoralić, Ivana Horbec, Maja Katušić, Vedran Klaužer, Filip Novosel i Ruža Radoš. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016, 396-403.

MASLEK, Jasenka. *Zemlja i ljudi. Vinogradarstvo na poluotoku Pelješcu u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb; Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2016 [monografija].

MEDINI, Milorad. *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*. Zadar: Zemaljsko gospodarsko vijeće dalmatinsko, 1920.

OBAD, Stijepo. *Dalmatinsko selo u prošlosti (Od sredine osamnaestog stoljeća do prvoga svjetskog rata)*. Split: Logos, 1990.

OŽANIĆ, Stanko. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti. Prilozi za povijest poljoprivrede Dalmacije*. Split: Društvo agronoma NRH, Podružnica Split, 1955.

PERIČIĆ, Šime. *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848*. Split: Književni krug, 1993.

PERIČIĆ, Šime. „Prvobitna proizvodnja dubrovačkog okružja od 1815. do 1848. godine”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 21 (1983): 251-270.

PERIĆ, Ivo. „O nastanku, ustrojstvu i djelovanju novčarskih zavoda u Dubrovniku u zadnjim decenijama pod austrijskom vlašću”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 21 (1983): 271-291.

PERIĆ, Ivo. „Ustrojstvo i poslovanje dalmatinskog Zemljišno-veresijskog zavoda (1898. – 1924.)”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 20 (1987): 45-73.

RAUKAR, Tomislav. *Zadar u XV. stoljeću*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1977.

ROLLER, Dragan. *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća*. Zagreb: JAZU, 1955.

STIPETIĆ, Vladimir. *Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske*. Zagreb: JAZU, 1959.

ŠUNDRICA, Zdravko. „Stonski rat u XIV. stoljeću (1333-1399)”. *Pelješki zbornik* 2 (1980): 73-190.

VEKARIĆ, Nenad. „Demografski uzroci iseljavanja s dubrovačkog područja u Ameriku u 19. i početkom 20. stoljeća”. *Dubrovnik* 3 (1992), br. 5: 97-102.

VEKARIĆ, Nenad. *Pelješka naselja u 14. stoljeću*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1989.

VEKARIĆ, Stjepan. „Postanak i razvitak Pelješkog pomorskog društva”. *Pomorski zbornik* 4 (1966): 461-472.

VEKARIĆ, Stjepan; VEKARIĆ, Nenad. *Tri stoljeća pelješkog brodarstva (1600-1900)*. Zagreb: Društvo Pelješčana u Zagrebu, 1987.

VITELLESCHI, Lorenzo. *Povijesne i statističke bilješke o Dubrovačkom okrugu. Prikupio okružni inženjer Lorenzo Vitelleschi. Dubrovnik 1827. = Notizie storiche e statistiche del Circolo di Ragusa – compilate dall' ingegnere cir-*

colare Lorenzo Vitelleschi – Ragusa. Prir. Vinicije B. Lupis. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik; Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

VRSALOVIĆ, Marko. „Razvoj zadrugarstva u Dalmaciji”. U: Ive Marin-ković, *Zadrugarstvo otoka Brača*. Supetar: Brački zbornik, 1994, 9-11.

ZOTTI, Ivan. *Nacrt Osnove djelovanja za promicanje gospodarstva u Dalmaciji*. Zadar: Tiskarnica Petra Jankovića, 1897.

SUMMARY

The Development of Cooperatives on the Pelješac Peninsula in the First Half of the 20th Century

The Pelješac Peninsula was part of the Republic of Dubrovnik from 1333 till its abolition in 1808. This strategically important part of the Republic was, however, removed from the city and isolated. Thus, it was in the nobility's interests to populate the peninsula with people they could depend upon, safe in the knowledge that the land would be cultivated and, if need be, defended. They found the solution in a specific kind of peasant subjugation, called Pelješac serfdom, where peasants were bound to the land and mostly adopted the grape vine as a long-term crop. Agriculture was always the most important – and practically the only – source of income in this region and, since grape vine was – excepting olives – the only crop that could grow in the hilly and not very fertile soil, all human and material development of this region was closely linked to its cultivation.

By the end of the 19th century, the development of agriculture on the peninsula was further slowed by the general economic crisis and the fact that the land had to be cultivated by hand due to the vineyards being located on slopes, and also because the parcels were small and scattered, so that cultivation – and thus production – could not be increased. The necessity of adapting to the new, capitalist economy and commodity-money relations was made easier for the peasants of Pelješac thanks to the agricultural village cooperatives of the Raiffeisen type that began to be established in an organised fashion in Dalmatia on the turn of the century. Rural credit unions (*seoske blagajne*) simultaneously functioned as both loan and savings banks based on the principle of solidarity, and offered peasants the kind of assistance they needed the most – low-interest and long-term loans without administrative expenses. The first such credit union on Pelješac was established in Kuna in 1898. They were later named loans and savings credit unions (*blagajne za štednju i zajmove*), and their establishment in other places on the peninsula as well as their longevity show us that they can be considered the most important factor in the peasants' survival in this region precisely at the time when it was afflicted with phylloxera and when overpopulation was causing mass emigration. The loans and savings credit unions were cooperatives active only in agricultural rural parts of the peninsula because they completely fulfilled their purpose in these areas, and the peasants trusted them fully. Despite being the most widespread branch of economic activity, viticulture didn't influence this. Instead, the key factor was the cooperative system of mutual assistance that existed among the peasants as well as low membership fees and low deposit protection limits. A chronic lack of capital in all areas of activity stood in the background of everything.

Consumers' and crafts cooperatives were the most common form of peasant cooperative organisation on the peninsula, and most were founded during

the first two decades of the 20th century. In rural agricultural areas of Pelješac, they were established under the patronage and with the assistance of rural loans and savings credit unions, which also appeared as creditors of consumers' and crafts cooperatives during the difficult times of World War I. Like rural credit unions in predominantly agricultural areas, they acted as non-profit associations, without profit sharing, based on volunteering and solidarity as promoted by Raiffeisen, so the great trust of the peasantry in this kind of cooperatives is understandable. However, cooperatives of this kind on Pelješac couldn't advance agriculture, modernise production, and increase its competitiveness. Because of frequent crop failures and harvests lost due to natural disasters, the low price of wine, and chronic lack of capital in viticulture, funds for the construction of larger cellars or common taverns were lacking. Scarcities meant that the specialisation of cooperatives could not take place in other branches of agriculture, either. This is why producers' cooperatives were short-lived, and those that survived maintained their basic infrastructure and received equipment thanks to the indirect assistance of the rural credit unions. The primary goal here was to pool working implements, i.e. acquire expensive equipment and enable its communal use, rather than attempting to achieve more standardised and higher quality goods that would be sold together. Apart from this, the shares of producers' cooperatives were too large and the deposit protection limits significantly surpassed the financial capabilities of those interested. Thus, cooperatives on Pelješac in the first half of the 20th century mostly contributed to the survival of peasant's holdings, but also to the socialisation and progression of the local peasants in the cultural, educational, and moral sense.

Key words: Pelješac; cooperatives; viticulture; rural credit unions (*seoske blagajne*); capital